

Handboek klimaatrechtvaardigheid

Een praktische gids voor de implementatie van
klimaatrechtvaardigheid in praktijk en beleid

Colofon

Dit handboek is tot stand gekomen in het kader van het door het Klimaatonderzoek Initiatief Nederland (KIN) gefinancierde project “Accelerating Just Climate Transitions in Urban Regions (ACT)”, KIN.1730.001.

De auteurs zijn: Joyce Browne, Charisma Hehakaya, Juliette Mattijsen, Dat Nguyen, Marthe Singelenberg, met feedback en bijdragen van vele personen die worden genoemd in het dankwoord.

Vormgeving door: Wouter Ebben

Handboek Klimaatrechtvaardigheid ©2026 Klimaatonderzoek Initiatief Nederland (KIN), Utrecht.

Sommige rechten voorbehouden. [CC BY NC ND Internationaal](#)

De inhoud van deze publicatie mag (gedeeltelijk) worden gebruikt en overgenomen voor niet-commerciële doeleinden. Wijzigingen aan de inhoud zijn niet toegestaan. Citaten moeten altijd worden aangegeven.

ISBN: 9789465265001

NUR: 600

De deelnemende instellingen zijn:

Samenvatting	4
Hoe dit handboek te gebruiken	6
Deel 1 Werk klimaatrechtvaardig: instrumenten en stappen voor actie	8
1.1 Inleiding	9
1.2 Klimaatrechtvaardig werken: praktische hulpmiddelen	11
Deel 2 Klimaat-rechtvaardigheid in context: theorie, beleid en praktijkvoorbeelden	24
2.1 De definitie van klimaatrechtvaardigheid	25
2.2 Klimaatrechtvaardigheid in klimaatbeleid en -praktijk.....	36
2.3 Conclusies en toekomstblik	65
2.4 Dankwoord	70
Bijlagen	71
Bijlage I. Methodologie en verantwoording	71
Bijlage II. Klimaatrechtvaardigheid in de media: inspiratie.....	76
Referentielijst	80
Beleidsbronnen	84

Samenvatting

Klimaatrechtvaardigheid houdt in dat wij op een eerlijke manier omgaan met de gevolgen van klimaatverandering – of in ieder geval zo eerlijk mogelijk. Sommige mensen en plekken worden meer geraakt dan anderen, ook al hebben zij minder gedaan om probleem te veroorzaken. Dit handboek helpt mensen die zich bezighouden met de klimaattransitie in Nederland en daarbuiten, om het principe van klimaatrechtvaardigheid om te zetten in concrete actie.

Dit handboek is onderdeel van het **KIN ACT-onderzoeks-programma “Accelerating Just Climate Transitions in Urban Regions”**. Dit richt zich op steden, waar de uitdagingen en kansen voor rechtvaardige transitie het zichtbaarst zijn. Het handboek is geschreven voor mensen in de praktijk die de juiste keuzes willen maken, maar waar de praktische begeleiding ontbreekt om klimaatrechtvaardigheid in hun dagelijkse werk te integreren. Denk aan beleidsmakers, planologen, onderzoekers, stedenbouwkundigen, leraren, ambtenaren, gezondheidswerkers en ondernemers.

Dit document bevat **tools, tips en praktijkvoorbeelden** voor betere en eerlijkere besluitvorming. Het is tot stand gekomen door te luisteren naar een verscheidenheid aan stemmen van verschillende leeftijden en achtergronden uit Nederlandse steden, provincies, de nationale overheid, Caribisch Nederland, bedrijven, en gemeenschappen van mensen. Samen met inzichten uit academisch onderzoek en beleidsdocumenten, zijn hun ervaringen verwerkt in dit handboek om klimaatrechtvaardigheid uitvoerbaar te maken.

Het eerste deel van het handboek beschrijft concrete stappen voor het integreren van klimaatrechtvaardigheid in jouw werk. We geven hulpmiddelen om klimaatrechtvaardigheid te begrijpen en ermee te werken, en een workshop te ontwikkelen waarin verschillende soorten mensen praten over het onderwerp. Ook beschrijven we een strategie van Health Action

International die helpt bij de voorbereiding op verschillende scenario's met betrekking tot klimaatverandering.

Het tweede deel van het handboek geeft informatie over het begrip klimaatrechtvaardigheid, waaronder een definitie en een overzicht van wat erover is geschreven. Ook geven we een aantal praktische voorbeelden van hoe mensen in Nederland, het Caribisch gebied en andere landen zijn omgegaan met dilemma's op het gebied van klimaatrechtvaardigheid.

Dit handboek geeft niet meteen alle antwoorden, omdat geen enkele situatie hetzelfde is. Het handboek is vooral bedoeld om gesprekken op gang te brengen, samen te leren, te werken aan een rechtvaardigere toekomst en gezamenlijk uit te zoeken wat de antwoorden zijn in specifieke situaties. Klimaatrechtvaardigheid is voor iedereen – en deze gids helpt de weg te wijzen.

Hoe dit handboek te gebruiken

Hoe kan dit handboek jou helpen om klimaatrechtvaardigheid toe te passen in jouw werk? Dat hangt af van wat je nodig hebt en de context waarin je werkt:

Wil je klimaatrechtvaardigheid in de praktijk brengen en ben je klaar om meteen aan de slag te gaan?

Ga dan naar [deel 1](#), waar je het volgende vindt:

- Een **stappenplan “Klimaatrechtvaardig doen”** voor klimaatprofessionals die klimaatrechtvaardigheid vanaf het begin willen integreren in hun beleid of praktijk;
- Een **werkvorm voor een workshop klimaatrechtvaardigheid**, ontworpen om een gedeelde definitie van klimaatrechtvaardigheid te creëren, afgestemd op de belanghebbenden van jouw beleid of praktijk;
- Een **aanpasbaar kader voor training en strategieontwikkeling**, bedoeld voor klimaatprofessionals om zich voor te bereiden op verschillende scenario's in geval van klimaatgerelateerde gebeurtenissen. Het kader is ontwikkeld door **Health Action International**.

Wil je weten wat klimaatrechtvaardigheid in theorie en praktijk betekent, en hoe dit mogelijk van toepassing is op jouw werk?

Ga dan naar [deel 2](#), waar je het volgende vindt:

- Een **werkdefinitie van klimaatrechtvaardigheid**, gebaseerd op theorie en beleid, en verrijkt door gesprekken met mensen die in hun dagelijkse praktijkervaring hebben met klimaatrechtvaardigheid;

- Een **theoretisch kader van klimaatrechtvaardigheid**, inclusief de vijf dimensies: verdelende, procedurele, erkennings-, herstel- en intergenerationele rechtvaardigheid;
- **Voorbeelden van klimaatrechtvaardigheid** in beleid en praktijkvoorbeelden van klimaatrechtvaardigheid in de realiteit;
- **Conclusies en toekomstige aanbevelingen** voor het in praktijk brengen van klimaatrechtvaardigheid.

Wil je meer weten over wie dit handboek heeft gemaakt, hoe we te werk zijn gegaan en wat ons heeft geïnspireerd?

In het laatste deel van het handboek vind je:

- Het **dankwoord** waarin we onze oprechte waardering uitspreken voor de vele waardevolle gesprekken en bijdragen die dit werk mogelijk hebben gemaakt;
- **Bijlage I – methodologie**, wat een kijkje achter de schermen biedt in hoe we hebben samengewerkt en dit handboek gezamenlijk tot stand is gekomen;
- **Bijlage II – klimaatrechtvaardigheid in de media**, met een zorgvuldig geselecteerde lijst van podcasts, muziek, boeken en andere media die ons onderweg hebben geïnspireerd.

Opmerking: dit handboek is zowel een bron als een vertrekpunt. We hopen dat het aanzet tot reflectie, betrokkenheid bevordert en bijdraagt aan een gezamenlijke inspanning om klimaatactie eerlijk, inclusief en duurzaam te maken. Het is een **levend document**, wat betekent dat het kan worden aangevuld met nieuwe inzichten en inspiratie naarmate het wordt toegepast. Tot slot beseffen we dat het handboek in zijn huidige vorm en taal niet toegankelijk is voor iedereen die door klimaatverandering wordt getroffen. Daarom zullen we de komende twee jaar van het **KIN ACT-onderzoek** wijden aan het ontwikkelen van manieren om verschillende perspectieven beter te betrekken in de gesprekken over klimaatrechtvaardigheid.

Deel 1 Werk klimaatrechtvaardig: instrumenten en stappen voor actie

1.1 Inleiding

Klimaatverandering verloopt sneller dan ooit tevoren en is uitgegroeid tot de grootste uitdaging voor de volksgezondheid van de 21e eeuw¹. Klimaatverandering brengt de gezondheid van mensen in gevaar, de economie en de mondiale veiligheid. Mensen die worstelen met armoede, slechte voeding, chronische ziekten, lichamelijke en verstandelijke beperkingen, huisvesting in vervuilde gebieden, gevaarlijke werkomgevingen en beperkte onderwijsmogelijkheden, zijn kwetsbaarder voor gezondheidsproblemen als gevolg van klimaatverandering². Mensen in kwetsbare posities lijden doorgaans het meest onder klimaatverandering en milieuschade, terwijl zij het minst bijdragen aan het probleem. Dit toont een ernstige onrechtvaardigheid of oneerlijkheid aan³.

De oneerlijke manier waarop klimaatverandering mensen treft is een wereldwijd probleem. De klimaatcrisis wordt voornamelijk veroorzaakt door de verbranding van fossiele brandstoffen. Dit proces heeft sommigen enorme rijkdom en profijt opgeleverd, terwijl anderen vooral te lijden hebben. Rijke landen hebben veel geprofiteerd van activiteiten die de klimaatcrisis verergeren, terwijl de landen die het meest worden getroffen vaak het minst profiteren. Rijke mensen genieten van een levensstijl die hen veel voordelen oplevert, maar de klimaatcrisis voor iedereen verergeren⁴. Klimaat-rechtvaardigheid gaat niet alleen over de gevolgen van klimaatverandering, maar ook over het erkennen van de enorme ongelijkheden die eraan ten grondslag liggen. In het tweede deel van dit handboek lees je meer over de theorie en het beleid die van invloed zijn geweest op dit handboek.

De urgentie om klimaatrechtvaardigheid in praktijk te brengen

Met het versnellen van klimaatverandering, groeit het belang van eerlijke en inclusieve klimaatmaatregelen. Over de hele wereld werken professionals uit allerlei sectoren om ervoor te zorgen dat hun reactie op de klimaatverandering niet alleen effectief is, maar ook eerlijk. Hier komt klimaatrechtvaardigheid om de hoek kijken. Rechtvaardigheid gaat over het eerlijk delen van middelen, rechten en verantwoordelijkheden, en het betrekken van iedereen die wordt getroffen. Rechtvaardigheid biedt houvast bij het herkennen en verkleinen van ongelijkheden, beschermt kwetsbare groepen en zorgt ervoor dat besluitvormers eerlijke keuzes maken. Rechtvaardigheid in deze zin omvat ook klimaatrechtvaardigheid, die zich richt op eerlijkheid in zowel de verantwoordelijkheid voor als de gevolgen van klimaatverandering.⁵

Ondanks de groeiende aandacht blijft klimaatrechtvaardigheid in de praktijk moeilijk toe te passen. Definities zijn vaak theoretisch en professionals hebben de tijd of de middelen niet om ze te vertalen naar echte beslissingen. Misverstanden tussen instellingen, activisten en gemeenschappen kunnen ook een belemmering vormen voor samenwerking. Dit praktische deel van het handboek bevat zowel duidelijke ideeën als praktische hulpmiddelen om klimaatrechtvaardigheid in het dagelijkse werk toe te passen. Hierom hebben we in samenwerking met een verscheidenheid aan belanghebbenden een werkdefinitie van klimaatrechtvaardigheid opgesteld die je als uitgangspunt kunt gebruiken.

Laten we dus recht doen aan klimaatrechtvaardigheid – aan de slag!

1.2 Klimaatrechtvaardig werken: praktische hulpmiddelen

Wij bieden praktische hulpmiddelen:

- 1. Werk jij aan een eerlijke klimaattransitie en heb je tijd om rechtvaardigheid vanaf het begin te integreren in jouw beleid of project?** Dan biedt het canvas een aantal stappen voor klimaatrechtvaardigheid.
Het is [hier te downloaden](#) als pdf (A3-formaat). Deze bestaat uit drie fasen: voorbereiding, toepassing en conclusie. Hieronder volgt een uitgebreide uitleg van elke stap als richtlijn bij het invullen van het canvas. Na het invullen heb jij een duidelijk beeld van hoe je klimaatrechtvaardigheid in jouw project integreert. Mogelijk zijn niet alle stappen van toepassing op jouw werk, vul dus alleen die delen in die relevant zijn.
- 2. Wil je een definitie van klimaatrechtvaardigheid formuleren die past bij de context van jouw werk?** Dan is het belangrijk om zoveel mogelijk verschillende perspectieven mee te nemen van iedereen waar jouw beleid of praktijk wellicht invloed op heeft. Wij bieden een workshopformat dat je kunt gebruiken om workshops over klimaatrechtvaardigheid te organiseren met een diverse groep belanghebbenden.
- 3. Wil jij je voorbereiden op scenario's waarin snel moet worden gereageerd op klimaatgerelateerde gebeurtenissen?** Health Action International heeft een flexibel kader ontwikkeld voor training en strategieontwikkeling met behulp van scenario's. Klimaatprofessionals kunnen dit gebruiken om zich voor te bereiden op verschillende situaties. [Het format download je hier.](#)

Met de scenario-aanpak kun je veilig onderzoeken wat wel en niet werkt in een bepaalde situatie, voordat je het in de praktijk toepast. De workshop bevat een fictief scenario, opgesteld door Health Action International, waarbij de

Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) moet reageren op kritiek op hun plannen om antimicrobiële resistentie tegen te gaan. Met kleine aanpassingen aan de scenario's en oefeningen kun je deze aanpak gebruiken bij trainingen waar mensen moeten reageren op een klimaatgerelateerde crisis. Bijvoorbeeld door crisisbeheersingsplannen te testen en zwakke punten en mogelijke tekortkomingen in bestaande protocollen en procedures te identificeren.

Stap voor stap: Gids voor klimaatrechtvaardigheid

Fase 1: Voorbereiding

1. Bepaal het doel;
2. Begrijp de context en de kaders;
3. Pas de verschillende dimensies van rechtvaardigheid toe.

Fase 2: Toepassing

4. Consensus over de operationele definitie van klimaatrechtvaardigheid;
5. Ontwerp voor dialoog en inclusie;
6. Voorbereiding op dilemma's en (onbedoelde) gevolgen.

Fase 3: Conclusie en reflectie

7. Zet het werk voort en draag zorg voor wie je het doet;
8. Leer van elkaar en anderen, en reflecteer op het proces;
9. Leg vast wat je hebt geleerd en deel dit met anderen.

Fase 1: Voorbereiding

1. Bepaal het doel

Belangrijke vragen en suggesties:

- Op welk onderwerp wil je de klimaatrechtvaardigheidsbril zetten (bijvoorbeeld een beleid, project of plan)?

→ Suggestie: Stel vast wat de concrete beslissing, het beleid of de ontwikkeling is waarmee je te maken hebt.

- **Waarom is deze kwestie belangrijk voor jou, jouw organisatie of gemeenschap? Ben jij zelf geraakt of vertegenwoordig je getroffen gemeenschappen?**

→ *Suggestie: Beschrijf de ervaringen, waarden of mandaten die de drijfveren zijn van jouw betrokkenheid.*

→ *Reflecteer: Als je niet direct door de kwestie wordt geraakt, vraag jezelf dan of de betreffende gemeenschap voldoende centraal staat in jouw project.*

- **Wat is het beoogde effect van jouw betrokkenheid (bijvoorbeeld schade beperken, tijdschema's versnellen, rechtvaardige resultaten waarborgen)?**

→ *Suggestie: Wees specifiek: wil je dat er beleid wordt gewijzigd, dat er naar je wordt geluisterd, dat tijdschema's worden aangepast?*

- **Hoe draagt jouw doel bij aan een rechtvaardigere transitie?**

→ *Suggestie: Overweeg of jouw acties voorzien in directe behoeften en tegelijkertijd structurele oorzaken aanpakken, zoals toegang tot energie, ongelijkheid in welvaart of landrechten.*

2. Begrijp de context en de kaders

Belangrijke vragen en suggesties:

- **Wie zijn de belanghebbenden? Wat zijn hun belangen, bevoegdheden en beperkingen?**

→ *Suggestie: Breng de rollen en relaties van de belanghebbenden met betrekking tot de kwestie in kaart.*

- **Wat is de reikwijdte van jouw project of beleid? (Bijvoorbeeld geografische schaal, beleidsterrein, menselijk/niet-menselijk, enz.).**

→ *Suggestie: Maak een visuele weergave van jouw project, wat het omvat en wat het uitsluit. Je kunt ook gerelateerde projecten/ beleidsmaatregelen tekenen die mogelijk overlappen met die van jou.*

- Wat is het beleidskader dat invloed heeft op deze kwestie (lokaal, nationaal, mondiaal)?

→ Suggestie: Noteer relevante wetten, richtlijnen en institutionele regels.

- Wie worden beïnvloed door jouw project of beleid? Wie worden erbij betrokken en wie mogelijk buitengesloten?

→ Suggestie: identificeer alle soorten groepen die mogelijk worden geraakt. Tip: gebruik het klimaatrechtvaardigheidswiel (zie praktijkvoorbeeld 2) zodat je niemand vergeet.

- Welke niet-menselijke soorten worden wellicht geraakt door jouw beleid of project?

→ Suggestie: Betrek deskundigen of vertegenwoordigers van deze soorten bij jouw project zodat ze worden meegenomen in het geheel.

- Wat is jouw cirkel van controle versus jouw cirkel van invloed?

→ Suggestie: Maak duidelijk wat je direct kunt veranderen en wat je indirect kunt beïnvloeden.

- Wat zijn de relevante historische en structurele onrechtvaardigheden?

→ Suggestie: Denk aan de nalatenschap van kolonisatie, milieuschade of discriminatie.

- Zijn er bestaande aanbevelingen, cases of toolkits waarvan je kunt leren?

→ Suggestie: zoek naar vergelijkende praktijkvoorbeelden of relevante actieplannen.

3. Pas de dimensies van rechtvaardigheid toe

Literatuur over rechtvaardigheid onderscheidt verschillende dimensies van rechtvaardigheid, om duidelijk te maken welk aspect van rechtvaardigheid relevant is voor elke context. Deze dimensies helpen jou te bepalen wat er op het spel staat: gaat het bijvoorbeeld om een oneerlijke verdeling van middelen, een ondoorzichtig proces of een structureel onrecht dat verder reikt dan de klimaatgerelateerde kwestie? Gebruik deze dimensies bij het ontwikkelen van jouw klimaatrechtvaardig beleid of project om te voorkomen dat jij je op één dimensie van rechtvaardigheid concentreert en de andere vergeet. We raden je daarom aan om twee of meer dimensies toe te passen.

Dimensie	Belangrijke vragen	Suggesties/hulpmiddelen
a. Erkenning	Wie worden getroffen en wiens behoeften of wereldbeeld worden over het hoofd gezien? Is dit inclusief niet-mensen, mensen in andere geografische locaties en toekomstige generaties?	Suggestie: Breng de getroffen gemeenschappen en ecosystemen in kaart; pas een intersectionele benadering toe. Hulpmiddel: In kaart brengen van klimaatgevoeligheid.
b. Procedureel	Wie nemen deel aan de besluitvorming? Welke belemmeringen zijn er? Hoe worden stemmen op waarde geschat?	Suggestie: Beoordeel de procedurele rechtvaardigheid; houd gemeenschapsraadplegingen. Hulpmiddelen: Inclusieve facilitering, vertrouwens oefeningen.
c. Distributief	Hoe worden risico's, verantwoordelijkheden en voordelen verdeeld? Op basis van welke principes (rechtvaardigheid, behoefte, enz.)?	Suggestie: Bepaal wie betaalt, wie profiteert en wie de kosten draagt. Hulpmiddelen: Rechtvaardigheidsbeoordelingen, participatieve begroting.
d. Structureel/ herstellend	Worden de onderliggende oorzaken, zoals racisme, kolonialisme of landrechten, aangepakt? Wordt er gekeken naar herstelmaatregelen?	Suggestie: Neem herstelmaatregelen en lange-termijnstrategieën voor transformatie op. Hulpmiddel: Op rechten gebaseerde kaders.
e. Epistemisch	Wiens/wier kennis telt? Worden lokale en ervaringskennis op een rechtvaardige manier geïntegreerd?	Suggestie: Betrek deskundigen op basis van hun ervaring en meerdere vormen van kennis.
f. Structureel	Verandert het beleid de machtsverhoudingen of pakt het de structurele oorzaken van onrechtvaardigheid aan?	Suggestie: pleit voor hervormingen die onrechtvaardige systemen aanvechten. Hulpmiddelen: hulpmiddelen voor structurele analyse, checklists voor bestuurshervormingen.

Fase 2: Toepassing

4. Consensus over de operationele definitie van klimaatrechtvaardigheid

- In [paragraaf 2.1](#) van het tweede deel van dit handboek geven we een werkdefinitie van klimaatrechtvaardigheid die je kunt overnemen en aanpassen aan jouw context en publiek. Luister eerst naar mensen en praat met hen om erachter te komen wat belangrijk is in hun leven, om de communicatie op hen af te stemmen. Gebruik taal die toegankelijk is en weerklank vindt in jouw gemeenschap. Gebruik voor deze stap het format voor de klimaatrechtvaardigheidswerkshop.
- **Bedenk** of de toon van jouw gezamenlijk opgestelde definitie neutraal, hoopvol of eerder activistisch van aard is en **wees transparant** over de keuze. De toon communiceert veronderstellingen en aspiraties en helpt bij het betrekken van belanghebbenden en het anticiperen op of begrijpen van reacties op de definitie (positief of negatief).
- Voer **dialogen en communicatie** in meerdere talen, indien nodig (bijvoorbeeld Nederlands, Papiaments, Fries, dialecten, Engels, Spaans). Gebruik woorden en uitdrukkingen die begrijpelijk zijn voor naar schatting 80 procent van de Nederlandse bevolking (B1).
- Denk na over de soorten kennis die je in jouw gesprekken wilt opnemen. Sommige vormen van kennis zijn mogelijk anders dan die van jou, zoals mondelinge overleveringen of lokale kennis over natuurherstel. Overweeg visuele of mondelinge methoden om te communiceren met groepen die mogelijk andere manieren gebruiken om hun kennis over te dragen dan die jij hebt geleerd.
- Houd rekening met de verschillen tussen soorten kennis en klimaatmisinformatie en klimaatdesinformatie. Die kunnen schadelijk zijn als je klimaatrechtvaardig wilt werken. Er zijn hulpmiddelen om ze te herkennen en aan te pakken wanneer ze zich voordoen. Zie voor meer informatie het artikel van Dr. Mario Veen [Klimaatdesinformatie: een bedreiging voor de volksgezondheid](#).

5. Ontwerp voor dialoog en inclusie

- Aangezien klimaatrechtvaardigheid zo contextgevoelig is, is dialoog altijd noodzakelijk: wat betekent rechtvaardigheid op deze plek, voor de betrokken mensen?
- Bouw aan vertrouwen met transparantie, consistentie, erkenning en nederigheid.
- Bepaal in samenwerking met jouw stakeholdergroep wat de waarden zijn voor een rechtvaardig proces en resultaat. Wees je bewust van mogelijke tegenstrijdige belangen en spanningen. Maak eventueel gebruik van de waarden zoals gedefinieerd door Dr. Toni Griffin in de [Just City Index](#).

6. Voorbereiding op dilemma's en onbedoelde gevolgen

- Rechtvaardigheidswerk is zelden perfect. Niet alle resultaten zullen voor iedereen eerlijk zijn en er zullen spanningen ontstaan. Wees eerlijk over compromissen en sta open voor verandering. Er ontbreken bijvoorbeeld veel gegevens over de gevolgen van klimaatverandering voor gemarginaliseerde mensen, groepen en regio's, omdat deze niet met elkaar in verband worden gebracht. Dit is vergelijkbaar met hiaten in gezondheidsgegevens over vrouwen. Zie oplossingen daarom als voorlopig en als onderdeel van een leerproces. Niemand heeft het volledige antwoord op klimaatonrechtvaardigheid, dus de beste aanpak is om te experimenteren en samen met gemeenschappen te leren.
- Vraag: welke schade kan onbedoeld ontstaan? Wie kan ondanks de beste bedoelingen worden uitgesloten? En wat zijn mogelijke strategieën om bewust rekening te houden met de behoeften van degenen die zijn uitgesloten?

Fase 3: Conclusie en reflectie

7. Zet het werk voort en draag zorg voor mensen

- Welke **structuren en relaties** zijn nodig om het werk op lange termijn voort te zetten?

→ Suggestie: Zet organisatieoverstijgende partnerschappen en gedeelde platforms op.

- Hoe **ondersteun jij het emotionele en mentale welzijn** van de betrokkenen?

→ Suggestie: Voer welzijnscontroles uit, zorg ervoor dat risicogroepen vertegenwoordigd zijn, hergebruik gegevens om te voorkomen dat gemeenschappen worden belast met herhaalde onderzoeken, bouw peer-supportsystemen op en vier kleine overwinningen.

8. Leer van anderen en reflecteer op het proces

- Gebruik principes zoals progressieve realisatie (stapsgewijze vooruitgang) zonder achteruitgang (geen stap terug) op het gebied van mensenrechten. Dit maakt ook een zekere mate van pragmatisme mogelijk: als de ideale situatie (nog) niet beschikbaar is, wat zijn dan haalbare stappen op weg naar het ambitieuze doel?
- Zijn er bestaande wetten of normen die de uitvoering van jouw klimaatrechtvaardig beleid of project kunnen beperken? Maak gebruik van deze wetten, normatieve richtlijnen of kaders om de legitimiteit en verantwoordingsplicht van een klimaatrechtvaardige aanpak te versterken binnen jouw cirkel van invloed uit stap 2 in fase 1.
- Ontwikkel een monitoringproces (bijvoorbeeld door wekelijkse en maandelijkse check-ins en voortgangsrapportages) voor jouw oorspronkelijke doelstellingen en gewenste resultaten. Houd geleerde lessen bij, zodat anderen die zich bezighouden met

klimaatrechtvaardigheid van jouw werk leren en het als inspiratie kunnen gebruiken.

9. Leg vast wat je hebt geleerd en deel dit met anderen

- Schrijf successen, uitdagingen en dilemma's duidelijk en gestructureerd op (bijvoorbeeld in checklists of korte samenvattingen), zodat ze toegankelijk en herbruikbaar zijn voor anderen.
- Deel jouw lessen in duidelijke, inclusieve taal en kies communicatievormen die een divers publiek bereiken (rapporten, infographics, workshops).

Workshop Klimaatrechtvaardigheid

Doel

Een gedeelde definitie creëren met de belanghebbenden die betrokken zijn bij jouw klimaatgerelateerd beleid of project.

Gewenste resultaten

- Een duidelijke en toepasbare definitie van **klimaatrechtvaardigheid** die in de praktijk gebruikt kan worden;
- **Consensus** onder de deelnemers over wat klimaatrechtvaardigheid betekent;
- **Vroege betrokkenheid van belanghebbenden** bij het beleid of project.

Duur van de workshop

- **2 uur** (online)
- **3 uur** (fysiek / live)

1. Betrokkenheid vooraf

Voorafgaand aan de workshop vullen de deelnemers een kort formulier in waarin zij beschrijven wat klimaatrechtvaardigheid voor hen betekent.

Mogelijke vragen:

- Hoe definieer jij klimaatrechtvaardigheid?
- Hoe ervaar jij klimaatrechtvaardigheid in je dagelijkse werk of praktijk?
- Welke problemen en kansen zie jij in relatie tot klimaatrechtvaardigheid?

2. Introductie

- Zorg dat iedereen je goed kan **horen, zien en begrijpen** – controleer op taal of andere belemmeringen.

- **Introductieoefening:** wat was jouw eerste ervaring met klimaatverandering?
- Geef ruimte aan emoties die kunnen opkomen, zoals angst, verdriet of frustratie.

3. Klimaatrechtvaardigheid definiëren

- Geef een korte **overzichtspresentatie van theorie en beleid** rond klimaatrechtvaardigheid.
- Presenteer een **voorlopige definitie** van klimaatrechtvaardigheid.
- Start met **break-outsessies** in kleinere groepen:
 - **Ronde 1:** Wat ontbreekt er in de huidige definitie?
 - **Ronde 2:** Welke perspectieven ontbreken wellicht? Bekijk de definitie opnieuw vanuit die perspectieven.
 - **Ronde 3:** Breng een praktijkvoorbeeld in van klimaatrechtvaardigheid dat je zelf hebt meegemaakt.
- **Plenaire reflectie:** bespreek de inzichten uit de groepsrondes.

4. Reflectie & vervolgstappen

- Formuleer samen met de groep een **nieuwe werkdefinitie van klimaatrechtvaardigheid**.
- Leg de **volgende stappen** uit en wat je met de resultaten gaat doen.
- **Noteer de belangrijkste punten** van de workshop en deel deze met de groep.
- **Evalueer** of er meer workshops nodig zijn om extra perspectieven te betrekken.

Deel 2 Klimaat- rechtvaardigheid in context: theorie, beleid en praktijkvoorbeelden

2.1 De definitie van klimaatrechtvaardigheid

Het concept klimaatrechtvaardigheid past normatieve principes van eerlijkheid en kritiek op sociale en ecologische systemen toe op de klimaatcrisis. Het vraagt om een analyse van hoe klimaatverandering, de oorzaken en de gevolgen daarvan, zijn verdeeld over historisch en structureel scheve machtsverhoudingen, ongelijke rijkdom en contextuele kwetsbaarheden.^{6,7} Klimaatrechtvaardigheid bouwt voort op traditionele en botsende rechtvaardigheidstheorieën en overstijgt ze – liberaal, socialistisch, feministisch, postkoloniaal en ecologisch. Het integreert perspectieven uit meerdere disciplines om hedendaagse en historische onrechtvaardigheden aan te pakken.

In dit hoofdstuk presenteren we eerst onze werkdefinitie van klimaatrechtvaardigheid. Wij gaan dan dieper in op de liberale en kritische benaderingen van het concept rechtvaardigheid. Een liberale aanpak is vaak gericht op eerlijkheid, rechten en de gelijke verdeling van kosten en baten. Een kritische benadering gaat verder en stelt diepere machtsstructuren ter discussie, historische onrechtvaardigheden en systemische ongelijkheden die de klimaatcrisis aanwakkeren. Het hoofdstuk sluit af met de zes principes van rechtvaardigheid die zijn opgesteld door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en het Europees Milieuagentschap, die als basis dienden voor de werkdefinitie van klimaatrechtvaardigheid.

2.1.1 De werkdefinitie van klimaatrechtvaardigheid

Tijdens een reeks workshops met deelnemers uit de lokale, provinciale, nationale, Caribische, mondiale en particuliere sector hebben we gewerkt aan een definitie van klimaatrechtvaardigheid en hoe deze in de praktijk kan worden toegepast. We zijn begonnen met een conceptdefinitie op basis van een breed onderzoek van onderzoeks- en beleidsdocumenten. Zie bijlage I voor meer informatie over het proces. Het resultaat is:

“Klimaatrechtvaardigheid zorgt voor eerlijkheid bij het voorkomen, aanpakken en herstellen van de oorzaken en gevolgen van klimaatverandering, zoals verlies van biodiversiteit en ecologische ineenstorting. Dit moet gebeuren volgens een inclusief proces dat rekening houdt met de belangen, behoeften, risico's, mogelijkheden, machtsverhoudingen, kansen en beperkingen van iedereen – zowel mensen als niet-mensen – door de tijd heen: verleden, heden en toekomst.”

Deze definitie geeft aan dat klimaatrechtvaardigheid meer is dan alleen maar aanpassing aan een veranderend klimaat en het terugdringen van de CO₂-uitstoot. Het betekent dat we moeten kijken naar diepere kwesties zoals ongelijkheid, de blijvende gevolgen van kolonialisme, schade aan de natuur en ecosystemen, en de systemen die milieuschade veroorzaken. Klimaatmaatregelen moeten niet alleen technisch goed werken, maar ook eerlijk zijn voor mensen en gemeenschappen gedurende het hele proces.

Waarom deze specifieke termen zijn gebruikt

Bij het formuleren van een werkdefinitie hebben we bewust gestreefd naar de best mogelijke termen om een breed concept als klimaatrechtvaardigheid te beschrijven. Deze termen zijn afkomstig uit de literatuur en beleidsdocumenten over klimaatrechtvaardigheid en zijn verder gevormd door de gesprekken tijdens de workshops over dit thema. We zijn dankbaar voor de bijdragen van enkele kritische stemmen die ons eraan hebben herinnerd hoe krachtig de rol van taal is in het definiëren van rechtvaardigheid.

Een nadere beschouwing van bepaalde woorden in de definitie

- **Eerlijkheid:** verwijst niet alleen naar gelijke behandeling, maar ook naar rechtvaardigheid, waarbij verschillende uitgangspunten worden erkend en eerlijke resultaten worden gegarandeerd op basis van behoefte, capaciteit en verantwoordelijkheid. Eerlijkheid is ook een toegankelijker woord dan “rechtvaardigheid”.
- **Vermijden:** verwijst naar de technische term “mitigatie”, hoe (verdere) schade als gevolg van klimaatverandering kan worden voorkomen.
- **Adresseren:** dit verwijst naar de technische term “adaptie” – hoe we onze bestaande systemen en structuren adapteren aan de gevolgen van klimaatverandering.
- **Herstellen:** de noodzaak om ook opgelopen schade te herstellen. Dit woord heeft betrekking op herstelrecht en de noodzaak om koloniale erfenissen en historische ongelijkheden te erkennen en aan te pakken.
- **Klimaatverandering, verlies aan biodiversiteit en ecologische ineenstorting:** dit zijn verschillende, maar onderling verbonden processen. Klimaatverandering verergert het verlies aan biodiversiteit (gedefinieerde door UNDRR als “de vermindering van enig aspect van de biologische diversiteit”⁸). Zo zorgt klimaatverandering ervoor dat oceanen opwarmen, waardoor koraalriffen

afsterven. Dit vernietigt habitatten en voedselbronnen voor veel zeedieren, wat leidt tot verlies van biodiversiteit. Het verlies aan biodiversiteit verzwakt het vermogen van de natuur om koolstof op te nemen en bescherming te bieden tegen de gevolgen van klimaatverandering. Samen leiden ze tot ecologische ineenstorting, waarbij natuurlijke systemen niet langer op een gezonde manier functioneren. Alle drie moeten deel uitmaken van klimaatrechtvaardigheid. Deze toevoeging breidt ook onze definitie van klimaatrechtvaardigheid uit om bredere ecologische rechtvaardigheidsoverwegingen weer te geven.

- **Moet:** geeft aan dat procedurele en erkenningsrechtvaardigheid onlosmakelijk onderdeel zijn van klimaatrechtvaardigheid.
- **Inclusief proces:** benadrukt participatie op alle niveaus van de samenleving, met speciale aandacht voor degenen die het meest getroffen zijn en historisch gezien zijn uitgesloten.
- **Belangen, behoeften, risico's, capaciteiten, machtsverhoudingen, kansen en beperkingen:** de verschillende dimensies waarin mensen meer of minder geneigd zijn om deel te nemen, gehoord te worden of betrokken te worden bij de besluitvorming. *Capaciteiten (capability)* is een specifieke term die deze definitie koppelt aan het werk van Amartya Sen's "Capability Theory". Een capaciteit is het vermogen van een persoon om een bepaalde manier te zijn of om iets te doen, dat bijdraagt aan het leiden van een leven dat men waardevol acht. Een maatschappij kan capaciteiten van mensen beschermen, stimuleren, ondersteunen. Voorbeelden van capaciteiten zijn het vermogen om gezond te zijn, van onderwijs genieten of volwaardig deelnemen aan de samenleving. *Beperkingen* in plaats van *kwetsbaarheden* werd gebruikt om de structurele ongelijkheid te benadrukken in plaats van de (contextuele of individuele) kwetsbaarheid van individuen. Hiermee erkennen we dat klimaatrisico's sociaal geconstrueerd zijn door middel van geografie, armoede, etniciteit, geslacht en politieke marginalisatie.

- **Zowel menselijk als niet-menselijk:** verbreedt de ethische gemeenschap tot niet-menselijke natuur, zoals dieren, planten of ecosystemen. Het erkent hun intrinsieke waarde, niet alleen hun nut voor de mens.
- **Verleden, heden en toekomst:** benadrukt het belang van historische verantwoordelijkheid (bijv. kolonialisme, fossiel kapitalisme), de urgentie van huidige maatregelen en vooruitziendheid met het oog op duurzaamheid op lange termijn.

2.1.2 Liberale en kritische grondslagen voor klimaatrechtvaardigheid

De liberale traditie van rechtvaardigheid, vertegenwoordigd door denkers als **John Rawls**, **Amartya Sen** en **Michael Sandel**, zet in haar rechtvaardigheidsvraagstuk vrijheid, individuele en burgerlijke rechten en democratie centraal.

- **De Amerikaanse filosoof John Rawls⁹** introduceerde het begrip “rechtvaardigheid als eerlijkheid” in *A Theory of Justice*. Hij stelde dat rechtvaardige principes achter een “sluier van onwetendheid” worden gekozen, dat wil zeggen zonder kennis van de eigen positie in de samenleving. Hoewel deze abstractie invloedrijk is in beleidsdebatten, krijgt ze daarbuiten kritiek op omdat ze historische en structurele ongelijkheden buiten beschouwing laat.
- **Indiaas econoom en filosoof Amartya Sen¹⁰** publiceerde in 2009 “The Idea of Justice”. Rechtvaardigheid realiseren betekent volgens Sen meer dan een rechtvaardigheidsideaal nastreven, namelijk het bestrijden van bestaande onrechtvaardigheid. Hij benadrukte het belang van het beschermen van individuele vrijheden. Ook introduceerde Sen de term capaciteit (*capability*). Een capaciteit is het vermogen van een persoon om een bepaalde manier te zijn of om iets te doen, dat bijdraagt aan een leven dat men (deze persoon) waardevol acht. Een maatschappij kan bepaalde capaciteiten in mensen beschermen of laten floreren, bijvoorbeeld door een gezonde omgeving of goede zorg (gezondheid), goed onderwijs (kritisch denken, schrijven) of toegang tot gezond voedsel en onderdak.
- **Politiek filosoof Michael Sandel¹¹** bekritiseerde het begrip van liberale neutraliteit en stelde dat rechtvaardigheid onvermijdelijk gepaard gaat met normatieve oordelen over het goede leven en de sociale betekenis van middelen en rechten.

De liberale traditie van rechtvaardigheid is veelal omarmd in de Westerse academi, maar is niet de enige traditie. Zij wordt bekritiseerd vanwege het gebrek aan aandacht voor ras,

klasse, gender, koloniale geschiedenis en diverse culturele tradities. In het verlengde van het werk van **Karl Marx**¹², die onrechtvaardigheid terugvoerde op materiële ongelijkheid en klassenstrijd, stelde **Nancy Fraser**¹³ voor om rechtvaardigheid niet alleen vanuit economisch perspectief te bekijken, maar ook rekening te houden met andere structuren van ongelijkheid, waaronder gender, ecologie, culturele hiërarchieën en politieke uitsluiting. Het invloedrijke werk van **Kimberly Crenshaw**¹⁴ benadrukt de noodzaak om rekening te houden met intersectionaliteit. Dat wil zeggen hoe verschillende vormen van discriminatie en ongelijkheid – of het nu gaat om geslacht, ras of sociale klasse – elkaar kruisen, overlappen en versterken om de capaciteiten van mensen of hun toegang tot middelen, verder te belemmeren.

Meer recent roept een groeiend aantal werken over dekoloniale ecologie, zoals werken door **Malcolm Ferdinand**¹⁵ en **Shivant Jhagroe**¹⁶, op om de klimaatcrisis niet alleen als een milieu-probleem te zien, maar als een voortzetting van historische en structurele onrechtvaardigheden die hun oorsprong vinden in kolonialisme, slavernij en raciaal kapitalisme.

De werken van inheemse auteurs zoals **Robin Wall Kimmerer**¹⁷ van de Noord-Amerikaanse stam *Citizen Potawatomi Nation* moedigen aan om de klimaatcrisis en duurzaamheid niet alleen te bekijken vanuit de Eurocentrische milieuwetenschap. Zij vragen ons ook alternatieve manieren serieus te nemen om de verbondenheid tussen mens en niet-mens te zien en te ervaren en de klimaatcrisis te beschouwen als een cultureel, moreel en spiritueel probleem. Deze kritische werken tonen rechtvaardigheid niet als een manier om de capaciteiten van het individu te verbeteren, maar om overlappende structuren van discriminatie en ongelijkheid te transformeren, historisch onrecht te herstellen en andere manieren van leven en omgaan met elkaar serieus te nemen.

Voortbouwend op deze kritische werken en het werk van de Nederlandse Wetenschappelijke Raad voor Klimaatbeleid en het Europees Milieuagentschap, hanteren we een praktische lijst van zes rechtvaardigheidsbeginselen: distributief,

procedureel, erkenningsgericht, herstellend, epistemisch en structureel. We werken de betekenis van deze begrippen hieronder verder uit. Deze lijst met principes helpt ons om de complexe ethische, sociale en politieke kanten van klimaatontrechtvaardigheid te beschouwen.

Hoewel de principes een duidelijk uitgangspunt bieden, zijn ze niet geschikt voor elke situatie. Zoals de praktijkvoorbeelden in hoofdstuk drie duidelijk maken, zijn in verschillende contexten vaak verschillende rechtvaardigheidsbeginselen tegelijk van toepassing. We nodigen je uit om goed na te denken over hoe deze ideeën met elkaar verband houden en om, waar nodig, andere visies op rechtvaardigheid toe te voegen of voor te stellen. Met name in relatie tot lokale geschiedenis, identiteiten en machtsverhoudingen.

2.1.3 Operationele benaderingen van rechtvaardigheid

1. Verdelende rechtvaardigheid (voordeel versus last)

Verdelende rechtvaardigheid verwijst naar de billijke verdeling van de voordelen en de lasten van klimaatverandering en het beleid dat daarmee samenhangt. In klimaat-rechtvaardigheidsbeleid betekent dit dat historische ongelijkheid moet worden aangepakt. Landen en gemeenschappen die het minst hebben bijgedragen aan de uitstoot van broeikasgassen worden het meest getroffen door klimaat-gerelateerde rampen. Het rapport *Rechtvaardigheid in klimaatbeleid. Over de verdeling van klimaatkosten*¹⁸ van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) biedt richtlijnen voor een eerlijke verdeling van voordelen en lasten in de context van klimaatverandering.

2. Procedurele rechtvaardigheid (een eerlijk en inclusief proces)

Procedurele rechtvaardigheid draait om eerlijkheid in de besluitvorming. Dat vraagt om inclusief, transparant en participatief bestuur waarbij alle belanghebbenden, met name gemarginaliseerde gemeenschappen (door het Merriam Webster-woordenboek gedefinieerd als “mensen die binnen een samenleving of groep naar een onbelangrijke of machteloze positie zijn verbannen”), een echte stem hebben in het vormgeven van het klimaatbeleid. Procedurele rechtvaardigheid daagt de top-downstructuren uit die het milieubeleid vaak domineren en streeft naar de democratisering van klimaatgerelateerde besluitvormingsprocessen.

3. Erkenningsrechtvaardigheid (erken de diversiteit in mensen)

Erkenningsrechtvaardigheid houdt in dat het klimaatbeleid de diverse identiteiten, waarden en kennissystemen van de getroffen gemeenschappen moet erkennen en respecteren. Dit omvat het erkennen van de soevereiniteit van inheemse volkeren, de culturele banden met het land en de historische marginalisering van bepaalde groepen. Dit vraagt ook om erkenning van de stem van niet-menselijke actoren en toekomstige generaties, wat zorgt voor eerlijkheid tussen huidige en toekomstige generaties. Dit wordt door sommigen gedefinieerd als intergenerationele rechtvaardigheid.*

4. Epistemische-of-Kennisrechtvaardigheid (erken verschillende vormen van kennis)

Epistemische of kennisrechtvaardigheid houdt verband met erkenningsrechtvaardigheid en richt zich specifiek op eerlijkheid in kennisgerelateerde praktijken. Dit zorgt ervoor dat alle individuen en gemeenschappen gelijke toegang hebben tot het produceren, gebruiken en delen van kennis, terwijl hun eigen perspectieven en ervaringen oprecht worden gerespecteerd en gewaardeerd. Het daagt de dominante wetenschappelijke kaders uit en streeft naar versterking van historisch gemarginaliseerde perspectieven, waaronder inheemse kennissystemen, lokale ecologische inzichten en geleefde ervaringen. In klimaatrechtvaardigheid betekent epistemische rechtvaardigheid erkennen dat geen enkel kennissysteem alle antwoorden heeft en dat inclusieve, pluralistische benaderingen essentieel zijn voor het creëren van effectieve, rechtvaardige en cultureel verankerde klimaatoplossingen.

* Intergenerationele rechtvaardigheid gaat over eerlijkheid tussen de huidige generaties en de generaties die na ons komen. Dit betekent bijvoorbeeld dat we moeten erkennen dat het verbranden van fossiele brandstoffen en het beschadigen van ecosystemen vandaag al risico's met zich meebrengt, maar nog grotere risico's creëert voor toekomstige generaties. Intergenerationele rechtvaardigheid vereist dat we nu verantwoordelijk handelen door emissies te verminderen, de biodiversiteit te beschermen en duurzame keuzes te maken. Het herinnert ons eraan dat rechtvaardigheid niet alleen gaat over eerlijk delen tussen de mensen die vandaag de dag leven, maar ook dat degenen die na ons komen een veilige, gezonde en leefbare planeet erven.

5. Herstelrecht (herstel wat kapot is gemaakt)

Herstelrecht houdt in dat de erfenis van de schade die is veroorzaakt door kolonialisme, milieuverniëting en ontwikkeling op basis van fossiele brandstoffen wordt aangepakt. Het omvat zowel symbolische als materiële inspanningen om fouten uit het verleden te herstellen: financiële compensatie, teruggave van land, herstel van ecosystemen en beleidswijzigingen. Herstelrecht pleit ook voor systemische veranderingen die de structuren ontmantelen die deze schade in de eerste plaats veroorzaken.

6. Structurele rechtvaardigheid (rekening houden met structurele ongelijkheden)

Structurele rechtvaardigheid onderzoekt de diepgewortelde sociale, economische en politieke systemen die klimaatongelijkheid creëren en in stand houden. Deze structuren beperken de vrijheden en mogelijkheden van sommige groepen, terwijl ze andere groepen meer macht en kansen geven. Ze zijn vaak het resultaat van zowel opzettelijke acties als onbedoelde gevolgen, en ze beïnvloeden en beperken de keuzes van mensen in plaats van hun vrijheid volledig weg te nemen. Structurele onrechtvaardigheden zijn vaak onzichtbaar omdat ze verankerd zijn in dominante instellingen en normen, die bepaalde perspectieven marginaliseren. Het aanpakken van structurele rechtvaardigheid betekent de transformatie van deze systemen van macht en privileges om de onderliggende oorzaken van klimaatverandering en sociale ongelijkheid aan te pakken, waardoor een eerlijke en duurzame toekomst mogelijk wordt.

Ten slotte moet klimaatrechtvaardigheid rekening houden met tijd, plaats en context. Daarbij wordt erkend dat de uitdagingen en verantwoordelijkheden van klimaatverandering generaties en geografische gebieden overstijgen. De huidige generaties ervaren al zeer ongelijke klimaateffecten.

2.2 Klimaatrechtvaardigheid in klimaatbeleid en -praktijk

Aangezien klimaatrechtvaardigheid wordt bepaald door de context, laat dit hoofdstuk zien hoe deze wordt geïnterpreteerd en geïmplementeerd in het klimaatbeleid. Klimaatbeleid richt zich op klimaatrechtvaardigheid door aandacht te besteden aan mitigatie (het voorkomen van verdere klimaatverandering) en adaptatie (het aanpassen van onze structuren om de gevolgen van klimaatverandering op te vangen). We hebben verschillende praktijkvoorbeelden geselecteerd die klimaatrechtvaardigheid in de praktijk laten zien. Dit kunnen goede of slechte praktijken zijn. Ze laten zien welke rechtvaardigheidsdilemma's zijn ontstaan als gevolg van klimaatverandering. De praktijkvoorbeelden zijn bedoeld om theorie en praktijk met elkaar te verbinden en lering te trekken voor vergelijkbare en toekomstige gevallen. Aangezien dit handboek is opgesteld in het kader van het project *Accelerating Just Climate Transitions in Urban Regions*, richten we ons voornamelijk op het klimaatbeleid in stedelijke gebieden op lokaal en nationaal niveau (zowel in Europa als in het Nederlandse Caribisch gebied). Maar aangezien het mondiale beleid ook van invloed is op het lokale en nationale niveau, gaan we ook kort in op dat beleid.

Klimaatrechtvaardigheid op lokaal niveau

In Nederlandse gemeenten richt klimaatrechtvaardigheid zich op de manier waarop klimaatbeleid verschillende gemeenschappen op verschillende manieren beïnvloedt, afhankelijk van hun situatie en achtergrond.¹⁹ Veel gemeenten hebben zich gecommitteerd aan het behalen van de (mitigatie)ambities in het Nederlandse Klimaatakkoord van 2019: het terugdringen van CO₂-uitstoot met 49 procent in 2030. Wat betreft klimaatadaptatie hebben veel steden strategieën ontwikkeld om zich voor te bereiden op de gevolgen van extreme weersomstandigheden, zoals droogte, hittestress en overstromingen. Voorbeelden hiervan zijn *rainproof* maatregelen, het toevoegen van groen om hittestress te voorkomen (met als bijkomend voordeel dat dit bijdraagt aan meer biodiversiteit) of het toepassen van isolatiemaatregelen op de woningvoorraad. Het Klimaatakkoord stelt ook dat 1,5 miljoen woningen tegen 2030 duurzamer moeten worden door middel van isolatie en duurzame energiematregelen. In heel Nederland stimuleren gemeenten deze duurzame energietransitie door subsidies te verstrekken voor zonnepanelen en warmtepompen, warmtenetten aan te leggen en huiseigenaren te stimuleren hun woningen te isoleren.²⁰

Drie praktijkvoorbeelden illustreren het belang van een klimaatrechtvaardigheidsbenadering bij lokale beleidsvorming tijdens klimaatgerelateerde rampen (overstromingen in Limburg), bij integrale beleidsontwikkeling (Klimaatrechtvaardig Rotterdam) en via een grassroots-initiatief voor klimaatmitigatie (distributie van elektrische scooters in Nijmegen). Mogelijke oneerlijke verschillen als gevolg van klimaatgevolgen kunnen ontstaan door een verhoogd risico op negatieve effecten (bijvoorbeeld omdat sommige mensen in overstromingsgevoelige gebieden wonen), een hoger risico dat schade niet kan worden hersteld (bijvoorbeeld vanwege het gezinsinkomen) of het risico dat men niet in aanmerking wordt genomen in het beleid vanwege minder macht en minder kans om te worden betrokken. We zien dat er – ondanks de algemene welvaart in ons land – duidelijke verschillen bestaan tussen meer en minder welvarende wijken, en dat deze

verschillen zich vertalen in aanzienlijke verschillen na klimaatrampen, zoals te zien was in het geval van de overstromingen in Limburg. Veel steden hebben moeite om de sociaaleconomische positie mee te nemen in de ontwikkeling en uitvoering van duurzaamheidsstrategieën, aangezien deze groepen vaker niet beschikken over de (impliciet verwachte) communicatiestrategieën, sociaal kapitaal of onvoldoende toegang hebben tot kennis.²¹ Om deze problemen aan te pakken, hebben veel steden lokale bewustmakingscampagnes en financieringsmogelijkheden ontwikkeld met als doel de klimaattransitie inclusiever te maken.

Overstroming in Zuid-Limburg, 2021

Bron: [Ministerie van Defensie](#), CC BY-SA 4.0

Praktijkvoorbeeld 1: Herstel na de overstromingen in Limburg (2021)

Korte beschrijving van de casus:

De overstromingen van 2021 in Nederlands Limburg brachten structurele ongelijkheden aan het licht op het gebied van rampenparaatheid en herstel, infrastructuur en sociale systemen. De gevolgen daarvan zijn nog steeds voelbaar in het dagelijks leven van mensen. De overstromingen veroorzaakten grote schade, langdurige ontheemding van mensen en aanzienlijke gevolgen voor de gezondheid, die nog werden verergerd door de COVID-19-pandemie. Kwetsbare groepen werden het hardst getroffen, zoals bewoners van bejaardentehuizen en mensen met een lager inkomen. Zij hadden te maken met vertraagde schade-inspecties, onduidelijke regels over schadevergoeding, verzwakte gezondheidszorg en langdurige huisvestingsproblemen zoals schimmel en vochtige muren. Het was ook onduidelijk wie verantwoordelijkheid wilde nemen voor het aanpakken van deze problemen. De ervaringen in Limburg brachten structurele bureaucratische uitdagingen aan het licht bij het verlenen van ondersteuning, waarbij veel verschillende soorten actoren (bijv. overheid, particuliere sector, semi-publieke sector) betrokken waren – zelfs twee jaar na de overstromingen.

Uit deze zaak voortvloeiende beginselen van klimaat-rechtvaardigheid:

- **Structurele en procedurele rechtvaardigheid.** De overstromingen toonden structurele onrechtvaardigheden aan, zoals het verschil in toegang tot middelen en informatie, de kwetsbaarheid van bepaalde groepen in geval van een onvoorziene crisis en de urgentie om systemische ongelijkheden aan te pakken vóór een ramp. Het illustreert ook hoe belangrijk het is om rekening te houden met rechtvaardigheid in compensatieprocedures om ervoor te zorgen dat pogingen om de ramp te compenseren de bestaande ongelijkheden niet verergeren, bijvoorbeeld door schadeformulieren alleen in het Nederlands op te stellen of hoge digitale vaardigheden te eisen die een belemmering kunnen vormen voor ouderen.
- **Verdelende rechtvaardigheid:** Bij het herstellen van de schade na de overstromingen ontstonden directe problemen en moeilijke keuzes bij het eerlijk verdelen van de gevolgen van de ramp, bijvoorbeeld bij de herhuisvesting en compensatie van ontheemde gezinnen. Wie moet als eerste worden geholpen? Hoe kunnen we helpen op basis van individuele behoeften versus efficiëntieoverwegingen om iedereen op een vergelijkbare manier te helpen? Hoe kunnen we verschillen tussen meer welgestelde mensen (die vaak huiseigenaar zijn) en minder welgestelde mensen (die vaker in sociale woningen wonen) monitoren en aanpakken?

Lessen uit deze casus en hoe we die in de praktijk kunnen brengen:

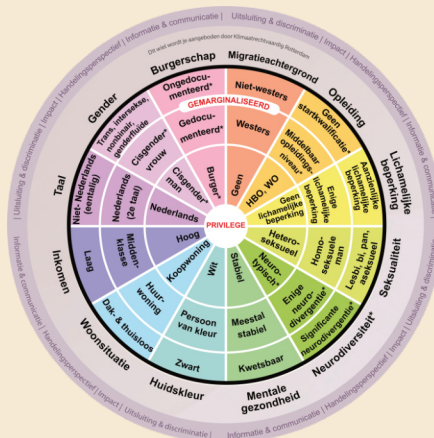
- Het risico in dit praktijkvoorbeeld is niet uniek voor Limburg: extreme weersomstandigheden die leiden tot overstromingen of plotselinge zware regenval (bijvoorbeeld in Enschede in 2023) zullen naar verwachting vaker voorkomen. Hoewel de kwetsbaarheid voor de gevolgen in kaart kan worden gebracht, is het niet zeker welke gebieden worden getroffen in de toekomst. Hierdoor moeten alle potentieel kwetsbare regio's en lokale overheden zich voorbereiden. Bij de voorbereiding op

extreme weersomstandigheden moeten klimaatrechtvaardigheidskwesties prioriteit geven aan lage-inkomensgroepen en degenen die het zwaarst geraakt worden door klimaatverandering. Instrumenten zoals het *Klimaatrechtvaardigheidswiel* van Klimaatrechtvaardig Rotterdam (zie casus 2) kunnen risicogroepen in relatie tot klimaatverandering in kaart te brengen. Dit helpt bij het ontwikkelen van strategieën die bijdragen aan het creëren van veerkrachtigere lokale gemeenschappen.

- De ervaringen in Limburg brachten structurele bureaucratische uitdagingen aan het licht bij het verlenen van ondersteuning, waarbij veel verschillende soorten actoren (bijv. overheid, particuliere sector, semi-publieke sector) betrokken waren – zelfs twee jaar na de overstromingen. Deze uitdagingen weerspiegelen structurele ongelijkheden die buiten het bereik van het klimaatbeleid vallen, maar daar wel mee samenhangen. Het leert ons dat klimaatonrechtvaardigheid altijd verband houdt met andere vormen van onrechtvaardigheid, en dat deze op een holistische manier moeten worden aangepakt.

Meer lezen:

- Van Gaal N & Wijkhuijs V. (2023). Hoogwater in Limburg: een inventarisatie van de gezondheidsimpact. In V. Wijkhuijs & M. van Duin (Eds.), *Lessen uit crises en mini-crisis: Klimaatverandering en extreem weer* (pp.135-152). Boom bestuurskunde.
- UNICEF. (2025). Opgroeien in een veranderend klimaat: onderzoek naar de impact van klimaatverandering op kinderen in Nederland. <https://www.unicef.nl/nieuws/2025-06-19-klimaatverandering-werkt-door-in-gezondheid-van-kinderen-in-nederland>
- Smit, P. H. (2025, June 21). Een jaar na de verwoestende hoosbui in Enschede weten de getroffen nog steeds niet of ze ooit naar huis kunnen. *de Volkskrant*. <https://www.volkskrant.nl/binnenland/een-jaar-na-de-verwoestende-hoosbui-in-enschede-weten-de-getroffenen-nog-steeds-niet-of-ze-ooit-naar-huis-kunnen-b7c63ac0/>

Het Klimaatrechtvaardigheidswiel

Bron: Klimaatrechtvaardig Rotterdam, met toestemming

Praktijkvoorbeeld 2: Het klimaatrechtvaardigheidswiel: een intersectionele benadering van klimaatrechtvaardigheid in Rotterdam

Korte beschrijving van de casus: Het klimaatrechtvaardigheidswiel

Klimaatrechtvaardig Rotterdam gebruikt het klimaatrechtvaardigheidswiel om in projecten systematisch rekening te houden met en iets te doen aan sociale ongelijkheden onder de inwoners van Rotterdam. Het wiel is ontwikkeld op basis van “The Wheel of Power/Privilege” van Sylvia Duckworth en aangepast aan klimaatcontexten om marginalisatie en privileges op vier aspecten te benadrukken: sociale uitsluiting en discriminatie, informatie en communicatie, effecten op het welzijn en handelingsperspectief. Het helpt belanghebbenden om ontbrekende perspectieven (“blinde vlekken”) te identificeren en klimaatrechtvaardige praktijken te implementeren. Het bevat ook reflectieve vragen voor projectleiders om samenwerkingspartners te kiezen en inzicht te krijgen in de getroffen groepen. De afbeelding van het wiel draagt in een project bij aan teamdiscussies met een eerlijker en inclusievere uitkomst, dankzij grotere bewustwording en meer gevoel van verantwoordelijkheid in het bereiken van klimaatrechtvaardigheid. Het Rechtvaardigheidswiel is, net als de maatschappij waarop het gebaseerd is, dynamisch. Bij

nieuwe ontwikkelingen wordt het herzien. Termen en vormen van marginalisatie zijn afgestemd met ervaringsdeskundigen.

Behandelde principes van klimaatrechtvaardigheid:

- **Erkenningsrechtvaardigheid:** het klimaatrechtvaardigheidswiel helpt beleidsmakers en andere praktijkbeoefenaars om mogelijke blinde vlekken te ontdekken bij het ontwikkelen van strategieën voor een rechtvaardige klimaattransitie. Het biedt een intersectionele benadering van klimaatrechtvaardigheid en laat zien hoe verschillende factoren iemands invloed bepalen en hoe meerdere van deze factoren tegelijkertijd kunnen optreden en op elkaar inwerken. Het maakt klimaatwerkers ook bewust van hun eigen privileges en hun vermogen om deze macht te gebruiken om anderen te ondersteunen bij het opbouwen van veerkracht in de context van klimaatverandering.
- **Procedurale rechtvaardigheid:** deze systematische benadering richt zich op procedurele rechtvaardigheid door te identificeren wie het risico loopt op benadeling of niet betrokken te worden bij de besluitvorming, en door ervoor te zorgen dat verschillende perspectieven worden meegenomen. Klimaatrechtvaardig Rotterdam erkent in zijn aanpak ook dat zinvolle participatie een aanpassing van processen vereist om ervoor te zorgen dat iedereen een bijdrage kan leveren. Klimaatrechtvaardig Rotterdam heeft ervaring met verschillende participatieve methoden om dit doel te bereiken.
- **Epistemische rechtvaardigheid:** Het klimaatrechtvaardigheidswiel wil dat iedereen gelijke toegang heeft tot kennis over klimaatadaptatie door te zorgen voor duidelijke communicatie en toegang tot informatie.

Lessen uit deze casus en hoe we die in de praktijk kunnen brengen:

- Instrumenten zoals het klimaatrechtvaardigheidswiel helpen op een inclusieve manier proactief klimaatadaptief beleid

te ontwikkelen voordat er crises ontstaan. Deze benaderingen zijn ook toepasbaar bij mitigatieprocessen (het waarborgen van een inclusief proces en/of weloverwogen reflectie op mogelijke onbedoelde gevolgen vanuit verschillende perspectieven) of bij rampenbestrijding. De reflectieve vragen in het klimaatwiel van Rotterdam kunnen verder worden afgestemd op deze contexten.

- Om gelijke toegang tot informatie over klimaatadaptatie en extreme weersomstandigheden te waarborgen, moet communicatie toegankelijk zijn voor mensen met verschillende niveaus van geletterdheid en verschillende behoeften (bijvoorbeeld visuele beperkingen). Het klimaatwiel helpt bij het bepalen van wie deze groepen zijn.
- Naast gelijke toegang tot informatie helpt het ook om te zorgen dat iedereen gelijke kansen of een eerlijk uitgangspunt heeft om zich aan te passen aan veranderende omstandigheden, rekening houdend met individuele capaciteiten (fysiek, mentaal, financieel) en structurele factoren zoals huisvesting en flexibiliteit in het werk. Denk tijdens de ontwikkeling van het klimaatadaptatiebeleid actief na over deze cruciale vraag: zijn de mensen op wie deze strategie is gericht fysiek, mentaal of financieel in staat om actie te ondernemen, en zo niet, wie niet en wat zijn dan eventuele mitigatiestrategieën?
- Onbedoelde en mogelijk schadelijke gevolgen moeten voorzien en gemonitord worden, omdat zij toch kunnen optreden, ondanks goede bedoelingen een inclusief proces te waarborgen. Voorbeelden van risico's zijn het versterken van bestaande ongelijkheden of stereotypen door de nadruk te leggen op marginalisering of het betuttelen van de mensen met wie je werkt.
- Een belangrijke leerles is dat het combineren van fysieke klimaatdata met sociale data leidt tot andere en rechtvaardigere investeringskeuzes. Door sociale indicatoren, zoals sociaaleconomische kwetsbaarheid en de aanwezigheid van achtergestelde groepen, te vertalen naar kaarten en deze over de klimaatdata te leggen, wordt

zichtbaar waar klimaatrisico's en maatschappelijke kwetsbaarheid samenkomen. Dit maakt het mogelijk om ongelijk te investeren met het oog op gelijke kansen.

- Een andere belangrijke leerles is dat het rechtvaardigheidswiel heeft bijgedragen aan de totstandkoming van beleid. Klimaatrechtvaardigheid is hierdoor een expliciet thema geworden binnen het ambtelijke Water- en Klimaatadaptatieprogramma. Het rechtvaardigheidswiel zal bovendien een belangrijke rol spelen in de uitvoering van dit beleid.

Meer lezen:

- Klimaatrechtvaardig Rotterdam. *Het Rechtvaardigheidswiel*. <https://klimaatadaptatienederland.nl/hulpmiddelen/overzicht/rechtvaardigheidswiel/>
- Sylvia Duckworth. *The Wheel of Power, Privilege, and Marginalization*. https://www.researchgate.net/publication/364109273_Migrants_at_the_university_doorstep_How_we_unfairly_deny_access_and_what_we_could_should_do_now/figures?lo=1
- Van Eijdsen, M. & Barfoot, E (Hosts). (2023, February 24). Klimaatrechtvaardigheid (i.s.m. ICAR) (no. 9). In *Hoe creëer ik een beweging*. Rotterdams WeerWoord. <https://rotterdamsweerwoord.nl/podcast/>
- Rotterdams Weerwoord. *Klimaatrechtvaardigheid*. <https://rotterdamsweerwoord.nl/klimaatrechtvaardigheid/>
- Chicks and the city & Open Rotterdam (2025, June 11). *Niet iedereen kan investeren in groener leven, vrouwen vaker geraakt door klimaatongelijkheid | Chickstalk*. Open Rotterdam. <https://openrotterdam.nl/niet-iedereen-kan-investeren-in-groener-leven-vrouwen-vaker-geraakt-door-klimaatongelijkheid-chickstalk/>
- Sulis, P., van Heerden, S., Aydin, N., Goncalves, J., Verma, T., van Ham, R. & Davids, L. (2024). *Policy brief European Commission: Inclusive cities fit for crises and long-term*

challenges. European Commission. <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC137806>

Praktijkvoorbeeld 3: Eerlijke verdeling van elektrische scooters in Nijmegen

Korte beschrijving van de casus:

Als onderdeel van het beleid over luchtverontreiniging werd in 2011 een subsidieprogramma voor e-scooters gelanceerd in Nijmegen. Bewoners werden met een financiële stimulans aangemoedigd om hun oude benzinescooters in te ruilen voor elektrische modellen. De regeling vormde een aanvulling op de lage-emissiezones van de stad en had tot doel de lokale uitstoot te verminderen en tegelijkertijd een rechtvaardige toegang tot schoon vervoer te waarborgen. Na een succesvolle uitvoering in 2011 werd het subsidieprogramma vier keer verlengd. In de oproep van 2024 werden wijzigingen aangebracht in de toegankelijkheid van de subsidie, omdat beleidsmakers constateerden dat de meeste aanvragers welgestelde inwoners waren. Sindsdien is de subsidie specifiek gericht op het ondersteunen van lagere inkomensgroepen. Zij ontvangen 200 euro voor het slopen van hun scooter en nog eens 600 euro voor de aanschaf van een nieuwe. De toegankelijkheid van de subsidie werd ook verbeterd door de bureaucratische procedures voor inwoners te vereenvoudigen en het programma actief te promoten onder lagere inkomensgroepen via lokale gemeenschapscentra, maatschappelijk werkers en meertalige brieven.

Klimaatrechtvaardigheidsbeginselen die aan de orde komen:

- **Verdelende rechtvaardigheid:** Veel financiële prikkels om duurzamer gedrag te bevorderen zijn gericht op welgestelde groepen (bijvoorbeeld zonnepanelen, warmtepompen, subsidies voor elektrische auto's). Hierdoor worden publieke middelen vaak herverdeeld naar de meer welgestelden in de samenleving, terwijl huishoudens met een laag inkomen minder profiteren. In Nederland zijn huishoudens met een lager inkomen echter vaker aangewezen op oudere voertuigen met hogere benzinekosten en uitstoot, terwijl ze niet over de financiële middelen beschikken om te kiezen voor duurzamere mobiliteitsopties. Door beleid te ontwikkelen dat ook tegemoetkomt aan de behoeften en belangen van huishoudens met een lager inkomen, beoogde dit beleid een eerlijkere verdeling van klimaatadaptatiemaatregelen te waarborgen. Dit kan ook de publieke steun voor het beleid versterken.
- **Procedurale rechtvaardigheid:** Overwegingen op het gebied van procedurele rechtvaardigheid werden geïntegreerd door middel van inclusieve outreach-methoden via buurtcentra, nieuwsbrieven, maatschappelijk werkers en meertalige communicatie, en door vereenvoudigde aanvraagformulieren en helpdesks bij gemeenten.

Lessen uit deze casus en hoe we die in de praktijk kunnen brengen:

- Bij het opzetten van een subsidieprogramma dat duurzamer gedrag wil bevorderen is het essentieel om rekening te houden met toegankelijkheid en die te monitoren. Besteed speciaal aandacht aan lagere inkomensgroepen of groepen die vaker geen toegang hebben tot overheidsinformatie. Nijmegen heeft een zeer [toegankelijke website en een toegankelijk formulier](#) ontwikkeld voor toegang tot de subsidie. Door te monitoren in hoeverre de intentie tot toegankelijkheid ook werkt in de praktijk, kunnen wijzigingen zo nodig worden doorgevoerd.

- Om groepen te betrekken die minder snel profiteren van beschikbaar beleid of subsidies zijn actieve strategieën nodig. Belangrijke stakeholders, zoals buurthuizen en maatschappelijk werkers die in contact staan met een diverse groep inwoners, kunnen hierbij een effectieve rol spelen.
- Bij het ontwikkelen van strategieën om duurzamere mobiliteitsopties te bevorderen, moeten we anticiperen op het risico van “mobiliteitsarmoede” en dit monitoren. Deze vorm van armoede doet zich voor wanneer banen, voorzieningen of sociale relaties ontoegankelijk worden voor bepaalde groepen inwoners. Dit gebeurt meestal bij huishoudens met een lager inkomen die afhankelijk zijn van hun auto. [Het rapport ‘De energietransitie en het risico op vervoersarmoede’ van TNO](#) biedt een uitgebreide analyse van de risico's en mogelijke oplossingen.

Meer lezen:

- Van den Berg, T. (2025, April 16). *Nijmegen verlengt subsidie voor schone brommers: Tot 1000 euro voor inruil vervuilende scooter*. RN7. <https://www.rn7.nl/nieuws/artikel/nijmegen-verlengt-subsidie-voor-schone-brommers-tot-1000-euro-voor-inruil-vervuilende-scooter>
- Shaheen, S & Cohen, A. (2019). *Micromobility Policy Toolkit: Docked and Dockless Bike and Scooter Sharing*. Institute of Transportation Studies, Berkeley. <https://doi.org/10.7922/G2TH8JW7>
- Aman, J. J. C., Zakhem, M., & Smith-Colin, J. (2021). *Towards Equity in Micromobility: Spatial Analysis of Access to Bikes and Scooters amongst Disadvantaged Populations*. Sustainability, 13(21), 11856. <https://doi.org/10.3390/su132111856>
- Mulder, P., Longa F.D., & Sterkenburg, R. (2024). *De energietransitie en het risico op vervoersarmoede*. TNO. <https://publications.tno.nl/publication/34642065/6y3SMx/mulder-2024-vervoersarmoede.pdf>

Klimaatrechtvaardigheid op nationaal niveau

Europees Nederland kent verschillende belangrijke beleidsmaatregelen die van invloed zijn op klimaat(rechtvaardigheid)overwegingen. Het Nederlandse Klimaatakkoord van 2019 schetst een duidelijk kader om klimaatdoelstellingen te bereiken. Klimaatrechtvaardigheid komt daarin aan bod met de stelling dat de klimaattransitie voor iedereen toegankelijk en betaalbaar moet zijn, door financiële steun en duurzaamheidsmaatregelen voor huishoudens met een laag inkomen, en andere kwetsbare groepen. Ook staat in het akkoord dat de meest vervuilende bedrijven het grootste deel van de klimaatkosten en CO₂-reductie moeten betalen. Tot slot pleit het voor participatie van burgers en de private sector in besluitvormingsprocessen. Het WRR-rapport *“Rechtvaardigheid in het klimaatbeleid. Over de verdeling van klimaatkosten”*²² bevatte een conceptuele analyse van klimaatrechtvaardigheid en haar rol in beleid. Het rapport benadrukte dat klimaatverandering onevenredig grote gevolgen heeft voor kwetsbare groepen en stelt het principe van eerlijkheid centraal bij de verdeling van de lasten en kosten van mitigatie van en aanpassing aan klimaatverandering. Het rapport bevat tien verdelende principes voor klimaatkosten en klimaatverantwoordelijkheden en geeft richtlijnen voor de implementatie van klimaatrechtvaardigheid in beleid. Dit rapport inspireerde de regering om speciaal de nadruk te leggen op klimaatrechtvaardigheid in het *“Klimaatplan 2025-2030 – op weg naar een klimaatneutraal Nederland”*. In dat plan staan vier principes voor klimaatrechtvaardigheid:

1. Realisatie van de klimaatdoelstellingen voor toekomstige generaties. Nul CO₂-uitstoot in 2050.
2. Gedeelde, maar gedifferentieerde verantwoordelijkheid. De regering vraagt bedrijven, inwoners en maatschappelijke organisaties om hun verantwoordelijkheid te nemen in het aanpakken van klimaatverandering. De overheid verstrekt subsidies om maatregelen te ondersteunen.
3. Bijdrage en ondersteuning op basis van draagkracht. Wie het meest kan dragen, moet ook het meest dragen. Er

wordt financiële ondersteuning geboden zodat iedereen mee kan doen aan de klimaattransitie.

4. De vervuiler betaalt. Dit principe wordt op Europees niveau geregeld om een eerlijke verdeling van verantwoordelijkheden tussen de EU-landen te waarborgen.

Het volgende praktijkvoorbeeld over rechtvaardigheid in relatie tot waterbeheer in Nederland beschrijft de laatste drie van deze principes in de praktijk. Het praktijkvoorbeeld over voedselbossen laat zien hoe moeilijk het is om een systemische verandering tot stand te brengen in een bureaucratische context.

Huis onder water, Uitdam, 1916

Bron: [Het Nationaal Archief](#)

Praktijkvoorbeeld 4: Een rechtvaardigheidsbril op water en technologie in Nederland

Korte beschrijving van de casus

Hoewel ongeveer 70 procent van het aardoppervlak bedekt is met water, is slechts 3 procent daarvan zoet water, en daarvan wordt slechts 1 procent beschouwd als bruikbaar. Onderzoeker Lisa Mandemaker gebruikte rechtvaardigheid als lens om de toekomst van water in relatie tot technologie te onderzoeken (Mandemaker, 2025).

Nederland wordt in het kader van klimaatverandering geconfronteerd met drie urgente thema's: watervervuiling, watergebruik en overstromingen. Zo ligt de hoeveelheid PFAS (een groep van zogenaamde 'forever chemicals'), meststoffen, microplastics en andere giftige stoffen in het Nederlandse oppervlaktewater ruim boven de Europese norm. Tegelijkertijd gebruikt de gemiddelde Nederlander ongeveer 129 liter water per dag, waarvan het grootste deel afkomstig is van buiten Nederland. Dat water is 'verstopt' in de productie van alles wat we gebruiken. Van T-shirts tot vlees, chocola en zelfs streamingdiensten. De productie hiervan verbruikt veel water, dat vaak vervuild raakt of in het product verdwijnt. Zo keert het niet terug in de watercyclus en wordt het onttrokken aan lokale bronnen.

Daarnaast bestaat het risico op overstromingen in een groot deel van het land, wat al heeft geleid tot de verplaatsing van vele huishoudens. Oplossingen voor deze risico's worden vaak gezocht in technologische innovaties, maar fundamentele vragen blijven vaak onderbelicht. Zoals: *wie toegang heeft tot water, wie er eigenaar van is en wie de gevolgen draagt van onze keuzes?*

Mandemaker ontwikkelde vier toekomstscenario's waarin *rechtvaardigheid* het uitgangspunt vormt voor het verkennen van onze toekomstige relatie met water en technologie. Deze scenario's bieden verschillende perspectieven op de verdeling, het beheer en de bescherming van water, en helpen beleids-makers en professionals om bewustere keuzes te maken met betrekking tot waterrechtvaardigheid.

Dimensies van klimaatrechtvaardigheid die aan bod komen

Het rapport behandelt verschillende vormen van rechtvaardigheid: verdelende, procedurele, erkenningsgerichte, intergenerationele en herstelrechtvaardigheid. Het stelt dat wanneer men verdelende rechtvaardigheid als kader toepast, het belangrijk is om duidelijk te zijn over wat er precies verdeeld moet worden: rechten, middelen of verantwoordelijkheden. Daarnaast stelt het rapport een bredere analyse voor, gebaseerd op vijf aspecten van klimaat-rechtvaardigheid (Parsons et al., 2024):

- Schaal – tijd en ruimte;
- Principe – bijvoorbeeld verdelend of procedureel;
- Domein – zoals mitigatie of adaptatie;
- Voor wie – mensen, toekomstige generaties;
- Intersecties – met andere vormen van rechtvaardigheid, zoals gender of sociale rechtvaardigheid.

Lessen uit deze casus en hoe deze toe te passen

Het rapport laat de complexiteit zien van het toepassen van een subjectief concept als rechtvaardigheid op een breed beleidsdomein zoals waterbeheer in Nederland. Door het conceptuele kader van de relatie tussen water, technologie en rechtvaardigheid te vertalen naar concrete scenario's, helpt het

om na te denken over toekomstige mogelijkheden en bedreigingen. Elk scenario benadrukt een ander aspect van rechtvaardigheid, en laat zien wat er gebeurt wanneer de focus verschuift tussen deze verschillende principes.

Hoewel we het sterk aanraden om het volledige rapport te lezen, volgt hier een korte samenvatting van de vier scenario's:

1. **Onttrekken** – Water wordt beheerd als een schaars goed; technologie bepaalt wie hoeveel krijgt en wanneer.
2. **Overloop** – Naarmate crises zich ontwikkelen, storten bestaande systemen in en verdwijnen oude zekerheden. Water wordt een actieve kracht, buiten menselijke controle.
3. **Poreus** – Er vindt een geleidelijke verschuiving plaats naar een visie waarin water wordt gezien als een gedeeld goed, gestuurd door ecologische grenzen en collectieve verantwoordelijkheid.
4. **Vloeibaar** – In deze toekomst heeft water rechten, een stem en een taal. Ecosystemen en technologieën werken samen aan besluitvorming voor leefgebieden en toekomstige generaties.

Meer lezen:

- Mandemaker, L. (2025). LEK – Tussen doorlaten en dichten: technologie in waterrechtvaardige toekomst. Stichting Toekomstbeeld der Techniek. <https://stt.nl/nl/toekomstverkenningen/de-toekomst-van-water/stt-104-lek-tussen-doorlaten-en-dichten>
- Parsons, M., Asena, Q., Johnson, D., & Nalau, J. (2024). A bibliometric and topic analysis of climate justice: Mapping trends, voices, and the way forward. *Climate Risk Management*, 44, 100593. <https://doi.org/10.1016/j.crm.2024.100593>
- Leijdekkers, A. (2024). *Once There Stood a House* [Art Installation]. <https://www.anneleijdekkers.nl/>

Voedselbos in Utrecht

Bron: Dat Nguyen

Praktijkvoorbeeld 5: Omgaan met systemische belemmeringen bij de ontwikkeling van voedselbossen

Korte beschrijving van de casus

Stichting Voedselbosbouw Nederland (VBNL) in Nederland bevordert de grootschalige aanleg van voedselbossen. Een voedselbos is gedefinieerd als “een door mensen ontworpen productief ecosysteem naar het voorbeeld van een natuurlijk bos” (Green Deal voedselbossen, 2020). Voedselbossen bevatten een grote diversiteit aan bomen, struiken, kruiden en andere planten, waarvan delen (vruchten, zaden, bladeren, enz.) als voedsel dienen. Tegelijkertijd fungeren ze als gebieden voor toegankelijke educatieve en recreatieve activiteiten. Sinds 2020 werkt VBNL samen met onafhankelijke boeren om voedselbossen op marginale gronden te testen, met als doel biodiversiteit vergroten, bodemgezondheid verbeteren, de CO₂-uitstoot verminderen en nieuwe inkomstenbronnen voor plattelandsgemeenschappen creëren. De overheid streeft ernaar 1.000 hectare voedselbos te realiseren voor 2030. Boeren en andere initiatiefnemers ervaren nog steeds uitdagingen bij het aanleggen van voedselbossen, aangezien de administratieve procedures nog in ontwikkeling zijn en bestemmingsplannen vaak beperkte landbouwmogelijkheden toestaan voor natuurlijke omgevingen die niet als landbouwgrond zijn aangemerkt. Tegelijkertijd hebben voedselbossen een langere terug-

verdiens tijd, aangezien ze pas na 7 tot 10 jaar een aanzienlijke hoeveelheid voedsel produceren. In een streven om systemische belemmeringen weg te nemen en financiële steun te verlenen, is de VBNL actief in het opzetten van publiek-private partnerschappen.

Klimaatrechtvaardigheidsbeginselen die aan de orde komen in dit praktijkvoorbeeld:

- **Procedurale rechtvaardigheid:** Veel boeren in de landbouwsector die duurzamer met hun land willen omgaan, lopen tegen uitdagingen op bij het navigeren door bureaucratische systemen. Vergunningen voor biologische landbouw zijn duur en vereisen veel regelgeving. Dat maakt het moeilijk voor boeren om over te stappen van traditionele landbouw naar duurzamere technieken. Hetzelfde geldt voor voedselbossen, die zich daarom traag ontwikkelen.
- **Herstelrecht:** Voedselbossen herstellen de vruchtbaarheid van de bodem en de biodiversiteit en dragen bij aan het herstel van traditionele technieken voor het verzamelen van voedsel. Oogsten is een gezamenlijk proces, dit draagt bij aan de vorming van gemeenschappen en het herstel van de relatie tussen mensen en hun natuurlijke omgeving. De financiële structureren voor compensatie van ecosysteemdiensten zijn echter nog onderontwikkeld.

Geleerde lessen die we in de praktijk kunnen brengen:

- Ons huidige financiële systeem beschouwt voedselbossen als onhaalbaar en tijdrovend. Omdat het lang duurt voor bossen tot wasdom komen, zijn nieuwe investeringsmechanismen nodig die langere financieringscycli mogelijk maken. Dit vraagt om financiële validatie van de ontwikkeling van ecosystemen. Specifieke codes voor agrobosbouw in nationale en Europese subsidiekaders dragen bij aan snellere financiering voor voedselbossen.
- Om systemische belemmeringen te beperken, moeten gemeenten vergunningsprocedures ontwikkelen voor

voedselbossen. Dit beperkt het aantal administratieve vereisten en maakt vergunningen toegankelijker voor kleine boeren. In steden is de ontwikkeling van voedselbossen momenteel sterk afhankelijk van het politieke klimaat. Nationale wetgeving kan lokale initiatiefnemers helpen bij het verkrijgen van steun van belanghebbenden.

Meer lezen:

- Wendel, B., Rooduijn, B. & Disselhorst, E. (2023): *Voedselbossen: bodem, biodiversiteit, biomassa, business en beweging*. Nationaal Monitoringsprogramma Voedselbossen. <https://www.monitoringvoedselbossen.nl/2023/08/31/nationaal-monitoringsprogramma-voedselbossen-nmvpb-publiceert-rapportage-over-drie-jaar-onderzoek-naar-voedselbossen/>
- Green Deal Voedselbossen. (2020). Voedselbossen voor provincie, gemeente en waterschap [Fact sheet]. https://netwerkvoedselbosbouw.nl/wp-content/uploads/2020/10/Factsheet-Voedselbossen_2020.pdf
- Çelik, F. (2017). *The Importance of Edible Landscape in the Cities*. *Turkish Journal of Agriculture - Food Science and Technology*, 5(2), 118. <https://doi.org/10.24925/turjaf.v5i2.118-124.957>

Klimaatrechtvaardigheid op nationaal niveau – de Nederlandse Cariben

Het Nederlands Caribisch gebied bestaat uit Aruba, Curaçao, Sint-Maarten en de BES-eilanden (Bonaire, Sint-Eustatius en Saba). Deze eilanden worden geconfronteerd met aanzienlijke en existentiële klimaatuitdagingen aangezien ze zeer kwetsbaar zijn voor de gevolgen van klimaatverandering, zoals een stijgende zeespiegel, extreme weersomstandigheden (bijv. orkanen), kusterosie en stijgende temperaturen.²³ Deze problemen worden nog verergerd door sociaaleconomische uitdagingen, waaronder beperkte financiële middelen, hoge armoedecijfers, grote afhankelijkheid van fossiele brandstoffen en ongelijke toegang tot basisvoorzieningen zoals energie en water. Het lokale en regionale beleid richt zich op klimaatmitigatieprojecten in kustbescherming, waterbeheer en rampenparaatheid. Ander beleid richt zich op de energietransitie, met ambitieuze doelstellingen voor hernieuwbare energie, om alle eilandbewoners van duurzame en betaalbare energie te voorzien. In het nationale debat over klimaatrechtvaardigheidsbeleid wordt het Nederlandse Caribisch gebied echter vaak over het hoofd gezien. Dit illustreert de bestaande ongelijkheden in de relatie tussen Europees Nederland en het Nederlandse Caribisch gebied. Het geval van orkaan Irma in 2017 toont de systemische ongelijkheden aan die hebben geleid tot een trage reactie op de crisis.

Op regionaal niveau nemen de Nederlandse Caribische eilanden deel aan regionaal klimaatbeheer via organisaties zoals CARICOM (Caribbean Community).²⁴ CARICOM speelt een cruciale rol in het bepleiten van klimaatrechtvaardigheid in het Caribisch gebied, met name voor kleine eilandstaten in ontwikkeling (SIDS), die onevenredig zwaar worden getroffen door klimaatverandering. Ondanks dat ze minimaal bijdragen aan de wereldwijde uitstoot van broeikasgassen. De Nederlandse Caribische eilanden zijn ook betrokken bij de Caribbean Catastrophe Risk Insurance Facility (CCRIF),²⁵ die verzekeringsdekking biedt om landen te helpen herstellen van klimaatgerelateerde rampen zoals orkanen en overstromingen.

Deze verzekeringsregeling is een belangrijk instrument om financiële veerkracht te waarborgen en klimaat-rechtvaardigheid te bevorderen dankzij snelle toegang tot middelen voor rampenherstel.

Orkaan Irma in Sint-Maarten

Bron: [Ministerie van Defensie](#), CC BY-SA 4.0

Praktijkvoorbeeld 6: Orkaan Irma in Sint-Maarten en de BES-eilanden (2017)

Korte beschrijving van de casus:

De reactie op orkaan Irma in 2017 bracht diepe klimaatontrechtvaardigheden in het Koninkrijk der Nederlanden aan het licht, die met name Sint-Maarten en de BES-eilanden (Bonaire, Sint-Eustatius en Saba) troffen. Systemische ongelijkheden op het gebied van crisisvoorbereiding, bestuur, verdeling van middelen, en hoge armoedecijfers maken de eilandgemeenschappen zeer kwetsbaar. Dit wordt verergerd door bureaucratische inefficiëntie, slechte coördinatie tussen lokale en Nederlandse autoriteiten en historische onderinvestering in rampenbestendigheid. Het gebrek aan toegang tot hulp, problemen met prioriteitenstelling en wettelijke uitsluitingen van Nederlands klimaatbeleid hebben deze gebieden verder gemarginaliseerd. Dit praktijkvoorbeeld benadrukt ook de voortdurende ongelijkheden uit het koloniale tijdperk, waarbij eilandbewoners vechten om erkenning en rechtvaardige bescherming bij toenemende klimaatbedreigingen, aangezien de gevolgen van de klimaatcrisis de Caribische eilanden het hardst treffen.

Klimaatrechtvaardigheidsbeginselen die aan de orde komen in dit praktijkvoorbeeld:

- **Verdelende rechtvaardigheid:** de BES-eilanden en Sint-Maarten ontvingen aanzienlijk minder middelen voor klimaatadaptatie, rampenparaatheid en herstel in vergelijking met Europees Nederland in dergelijke situaties. De hulpverdeling na orkaan Irma ging voornamelijk naar grotere ngo's in plaats van lokale organisaties, waardoor de meest kwetsbare gemeenschappen beperkt toegang kregen tot die hulp. Het heeft ook een half jaar geduurd voordat sommige eilanden financiering ontvingen.
- **Procedurale onrechtvaardigheid:** de politieke invloed van de eilanden op het Nederlandse klimaat- en rampenbeleid is beperkt, wat blijkt uit de territoriale uitsluiting van VN-klimaatovereenkomsten, bureaucratische inefficiëntie en een gebrek aan coördinatie tussen lokale en nationale autoriteiten. Dit vertraagde de reactie op de orkaan en de gevolgen ervan.
- **Erkenning onrechtvaardigheid:** de eilandbewoners hebben ervaren dat ze door Nederland als tweederangsburgers worden behandeld, wat tot uiting kwam in de oneerlijke verdeling van middelen voor klimaatadaptatie. Ze voelen zich ook niet erkend in de psychologische en sociale last van de jaarlijkse dreiging van orkanen en het gebrek aan systematische maatregelen om te kunnen reageren op extreme weersomstandigheden.

Geleerde lessen die we in de praktijk kunnen brengen:

- Na orkaan Irma besloot de Nederlandse regering om via de Wereldbank een financieringsconstructie op te zetten met strenge voorwaarden. Andere financiële routes, zoals die via de Europese Unie, hadden geleid tot snellere compensatie voor de getroffen huishoudens. Dit is niet de eerste keer dat delen van Nederland die kwetsbaarder zijn voor klimaatverandering langer moesten wachten op de broodnodige steun. Bureaucratische routes moeten eenvoudiger en samenwerking tussen lokale en regionale instellingen moet verbeterd.

- De orkaan Irma legde de structurele ongelijkheden bloot die nog steeds bestaan tussen Europees Nederland en de Caribische delen van het Koninkrijk der Nederlanden. Hetzelfde geldt voor de voormalige koloniën die geen deel uitmaken van het Koninkrijk, zoals Suriname en Indonesië. In gesprekken en publicaties over klimaatrechtvaardigheid blijven deze historische relaties vaak onderbelicht. Bij het ontwikkelen van klimaatbeleid is het belangrijk om dit koloniale perspectief mee te nemen en verantwoordelijkheid te nemen voor de structurele ongelijkheden.

Meer lezen:

- Eerste Kamer Der Staten-Generaal (n.d.). *Gevolgen van de orkaan Irma* (34.773). <https://www.eerstekamer.nl/kamerstukdossier/gevolgen-van-de-orkaan-irma>
- Wijkhuijs, V., van Duin, M., Jong, W., Domrose, J. (2018). Noodhulp na orkaan Irma: de eilanden binnen het koninkrijk. In V. Wijkhuijs & M. van Duin (Eds.), *Lessen uit crises en mini-crisis: Klimaatverandering en extreem weer* (pp.233-260). Boom bestuurskunde.
- Haringsma, P. (2023, March 1). Van klimaatrechtvaardigheid kunnen we binnen ons Koninkrijk nog niet spreken, zegt deze jurist. *De Correspondent*. <https://decorrespondent.nl/14247/van-klimaatrechtvaardigheid-kunnen-we-binnen-ons-koninkrijk-nog-niet-spreken-zegt-deze-jurist/3ec593a3-f268-05f2-1831-9057d53622f1>
- Derbali, Naïm. (2021, October 20). Klimaatdenkers: Daphina Misiedjan “Het gaat om mensenlevens”. *De Groene Amsterdammer*. <https://www.groene.nl/artikel/het-gaat-om-mensenlevens>

Klimaatrechtvaardigheid op mondiaal niveau

Vanuit mondiaal perspectief is klimaatrechtvaardigheid nauw verbonden met historische en koloniale relaties, economische ongelijkheid en gedifferentieerde verantwoordelijkheden. Industrialiseerde landen hebben het meest bijgedragen aan de uitstoot van broeikasgassen, maar ontwikkelingslanden worden het zwaarst getroffen door klimaatgerelateerde rampen. Het principe van gemeenschappelijke maar gedifferentieerde verantwoordelijkheden, zoals uiteengezet in internationale overeenkomsten zoals het Akkoord van Parijs²⁶ en het vonnis van het Internationaal Gerechtshof, erkent deze onevenwichtigheid. Uitdagingen blijven echter bestaan bij de implementatie van eerlijke financiële en technologische steun aan landen die dit het meest nodig hebben. Klimaatfinancieringsmechanismen, compensatie voor verliezen en schade, en rechtvaardige doelstellingen voor koolstofreductie zijn cruciaal om deze historische onrechtvaardigheden aan te pakken. In de Nederlandse context moeten de koloniale betrekkingen met Indonesië, Zuid-Afrika en Suriname als uitgangspunt dienen voor het Nederlandse beleid, door verantwoordelijkheid te nemen voor alle klimaatschade die indirect of direct verband houdt met activiteiten die in het koloniale verleden, heden of toekomst zijn uitgevoerd.

Over de hele wereld ondernemen inheemse groepen actie om ervoor te zorgen dat hun stem wordt gehoord in de gesprekken over klimaatadaptatie en -mitigatie. Hun kennis is essentieel bij acties tegen klimaatverandering. Zij beschikken immers over kennis van lokale strategieën voor natuurbeschoud, en landbouwtradities die ecosystemen niet schaden maar juist herstellen. Een andere belangrijke stem die steeds meer op de voorgrond treedt in het debat over klimaatrechtvaardigheid is die van toekomstige generaties, jongeren en kinderen, zoals vertegenwoordigd door klimaatactiviste Greta Thunberg. Het Comité voor de Rechten van het Kind van de Verenigde Naties²⁷ noemt het een dringende noodzaak om de negatieve effecten van milieuvervuiling op de rechten van kinderen aan te pakken. Het belicht de verplichtingen van landen om milieuschade en klimaatverandering aan te pakken. Andere minderheids-

groepen die meer gehoord moeten worden in het debat over klimaatrechtvaardigheid zijn ouderen, mensen met een verstandelijke en/of lichamelijke beperking, migrantengroepen en industriële arbeiders.

Deze voorbeelden van klimaatrechtvaardigheid in beleid en praktijk laten zien dat het onderwerp een leidraad is voor wereldwijde besluitvorming en dat we aandacht moeten besteden aan de mensen, de context, de plaats en het proces.

2.3 Conclusies en toekomstblik

De versnellende klimaatcrisis vraagt om dringende, rechtvaardige en inclusieve maatregelen – niet alleen om de ongelijke gevolgen ervan aan te pakken, maar ook om de onrechtvaardigheden die eraan bijdragen te bestrijden. Klimaatverandering treft iedereen, maar de gevolgen ervan zijn het hardst voelbaar voor kwetsbare gemeenschappen, gemarginaliseerde groepen en toekomstige generaties. Klimaatrechtvaardigheid moet daarom worden begrepen en toegepast aan de hand van meerdere, elkaar overlappende principes: distributieve, procedurele, erkennings-, herstel-, epistemische en structurele rechtvaardigheid. Elk principe heeft betrekking op een ander aspect van rechtvaardigheid, van het delen van kosten en baten tot het betrekken van diverse stemmen, het respecteren van kennis en het aanpakken van historische en structurele onrechtvaardigheden.

Dit handboek is afgestemd op het Koninkrijk der Nederlanden, waar klimaatrechtvaardigheid speelt op lokaal, nationaal, regionaal en mondiaal niveau. Op lokaal en regionaal niveau werken gemeenten, provincies en waterschappen aan beleid voor klimaatadaptatie en -mitigatie. Dit roept belangrijke vragen op over hoe met name gemarginaliseerde en inheemse gemeenschappen daarin worden meegenomen en hoe een eerlijk evenwicht te vinden tussen de risico's, behoeften en gevolgen voor verschillende groepen. Op nationaal niveau benadrukt het WRR het belang van klimaatrechtvaardigheid integreren in het klimaatbeleid. Beleid zoals het Nederlandse Klimaatakkoord²⁸ en de Nationale Aanpassingsstrategie (NAS) weerspiegelen principes zoals gedeelde maar gedifferentieerde verantwoordelijkheden, op capaciteit gebaseerde bijdragen en 'de vervuiler betaalt'.

Het Koninkrijk der Nederlanden bevindt zich op het Europese vasteland en in het Caribisch gebied. Het overzeese deel van het koninkrijk bestaat uit de gemeenten Saba, Sint-Eustatius en Bonaire en de landen Aruba, Curaçao en Sint-Maarten.

Klimaatrechtvaardigheid vereist expliciete aandacht voor de unieke kwetsbaarheden van de Caribische eilanden. Daarbij moeten we rekening houden met de erfenis van het kolonialisme, sociaaleconomische ongelijkheden en de noodzaak van regionale samenwerking via organen zoals de Caribische Gemeenschap (CARICOM) en klimaatrisicoverzekeringen. De Nederlandse regering moet ook verantwoordelijkheid nemen voor het aanpakken de gevolgen van klimaatverandering in voormalig gekoloniseerde landen Suriname en Indonesië.

Het implementeren van klimaatrechtvaardigheid vereist meer dan erkenning. Het vraagt ook om concrete acties die passen binnen de context. 'Actievoerders' moeten beginnen met het definiëren van hun doel, historische en structurele oorzaken van ongelijkheid begrijpen en de grenzen van hun invloed weten. Belanghebbenden betrekken door middel van inventarisatieoefeningen, inclusieve dialoog en duidelijke communicatie zorgt dat alle stemmen worden gehoord en dat verschillende kennissystemen (wetenschappelijk, lokaal en ervaringsgericht) gelijkwaardig worden gewaardeerd.

Het toepassen van rechtvaardigheidsbeginselen houdt in dat klimaatkosten, -baten en -verantwoordelijkheden eerlijk worden verdeeld op basis van gelijkheid en de capaciteiten van de verschillende actoren. Het betekent ook dat de onderliggende oorzaken van onrechtvaardigheid (zoals racisme, koloniale erfenissen en ons economisch systeem) worden aangepakt, in plaats van alleen de symptomen te behandelen. Dit vraagt om vereist herstel- en compensatiemaatregelen voor de lange termijn, waaronder financiële compensatie, beleidshervormingen en bredere systeemveranderingen. Voorvechters van klimaatrechtvaardigheid moeten flexibel en verantwoordelijk blijven, klaar om dilemma's en onverwachte resultaten aan te pakken door doelen en resultaten voor ogen te houden.

Duurzame klimaatrechtvaardigheid vereist ondersteuning van de mensen die daarin centraal staan: gemeenschapsleiders, beleidsmakers en praktijkmensen. Het is belangrijk om de

emotionele en politieke uitdagingen waarmee zij worden geconfronteerd te onderkennen en netwerken van zorg en samenwerking op te bouwen. Dit handboek moedigt aan om te leren van ervaringen wereldwijd en rechtvaardigheid stap voor stap te realiseren.

Kortom, klimaatrechtvaardigheid is niet alleen een principe, maar ook een proces. Dit handboek biedt praktische hulpmiddelen om rechtvaardigheid van een abstract idee om te zetten in echte, inclusieve klimaatactie. Daarmee ondersteunen we een eerlijkere, veerkrachtigere en duurzamere toekomst. Een toekomst waarin de rechten van mensen, dieren, ecosystemen en huidige en toekomstige generaties worden gerespecteerd en beschermd, van lokale gemeenschappen tot het wereldtoneel.

Dat Nguyen
Coördinator

Joyce Browne
Onderzoeker/adviseur

Juliette Mattijsen
Onderzoeker

Marthe Singelenberg
Onderzoeker

Charisma Hehakaya
Onderzoeker

Daphina Misiedjan
Adviseur

Roel Vermeulen
Adviseur

Vicki Brandsen
Student assistent

Bente Mossink
Student assistent

Corinne Lamain
Voormalig adviseur

Abdalla Al-Moussawi
Student assistent

Het Climate Justice Team

Dit handboek is ontwikkeld als onderdeel van het onderzoeksproject Accelerating Just Climate Transitions in Urban Regions (ACT) van het Klimaatonderzoek Initiatief Nederland (KIN). De leden van het team achter dit handboek kwamen in 2023 bijeen, toen KIN een driedaagse 'Crutzen-workshop' organiseerde om de totstandkoming van een onderzoeksvoorstel door onderzoekers en maatschappelijke partners te faciliteren. In deze co-creatieve workshop ontmoetten drie teamleden elkaar: Dat Nguyen (het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen), Joyce Browne (UMC Utrecht & Universiteit Utrecht) en Marthe Singelenberg (Hogeschool van Amsterdam). Zij waren het eens over het belang van een concrete definitie en operationalisering van klimaatrechtvaardigheid, vooral als deze gebaseerd was op verschillende disciplinaire perspectieven en praktijkcases. Dit leidde tot de formulering van een gezamenlijke onderzoeks-

vraag en een voorstel voor een werkpakket (een onderdeel van het volledige onderzoek) gericht op het opstellen van een handboek over klimaatrechtvaardigheid. Aan het begin van het onderzoek voegden onderzoekers Charisma Hehakaya (UMC Utrecht) en Juliette Mattijsen (UMC Utrecht) zich bij het team. Corinne Lamain (destijds betrokken bij het Centre for Unusual Collaborations), Daphina Misiedjan (Erasmus Universiteit) en Roel Vermeulen (UMC Utrecht & Universiteit Utrecht) werden uitgenodigd voor de adviesraad. *Last but not least* werden we versterkt door de getalenteerde studenten Bente Mossink, Vicki Brandsen en Abdalla Al-Moussawi, die een waardevolle bijdrage hebben geleverd aan het handboek door te helpen bij de organisatie van de workshops en het verzamelen van de praktijkvoorbeelden. Het team combineert een diversiteit aan disciplinaire achtergronden: antropologie, geneeskunde, filosofie, epidemiologie, implementatiewetenschappen, mondiale gezondheid, innovatiewetenschappen, genderstudies, mensenrechten en planetaire gezondheid.

2.4 Dankwoord

Het formuleren van een werkbare definitie van klimaat-rechtvaardigheid die zowel praktisch als algemeen herkenbaar is, was geen gemakkelijke taak. Toch werd deze reis haalbaar (en vaak ook plezierig) dankzij de vele mensen die we onderweg hebben ontmoet. We zijn iedereen die aan dit handboek heeft bijgedragen door zijn of haar kennis, inzichten en ervaringen te delen, zeer dankbaar.

Allereerst bedanken we onze adviesraadsleden Corinne Lamain, Daphina Misiedjan en Roel Vermeulen voor hun voortdurende steun en begeleiding. We bedanken ook onze student-assistenten Bente Mossink, Vicki Brandsen en Abdalla Al-Moussawi voor hun waardevolle bijdragen en voor het feit dat dankzij hen meerdere generaties tot uiting kwamen in onze manier van werken.

We zijn KIN en het KIN ACT-onderzoeksteam Anna Hiemstra, Michiel van Hout, Saskia du Bois, Marc Dijk dankbaar voor hun vertrouwen, inbreng, enthousiasme en organisatorische ondersteuning. Aan alle deelnemers aan de workshop: bedankt voor het delen van zowel jouw expertise als jouw levenservaringen. We zijn Rathna Kewal en Diane Vlet bijzonder dankbaar voor het benadrukken van het belang van het opnemen van inheemse en koloniale perspectieven in dit handboek. Onze dank gaat ook uit naar Mario Veen, Rosemarie van Ham, en iedereen die ons heeft voorzien van constructieve feedback.

Tot slot bedanken we iedereen die zich op welke manier dan ook inzet voor klimaatrechtvaardigheid, en in het bijzonder degenen die dit in het dagelijks leven in praktijk brengen. Praten over klimaatrechtvaardigheid is essentieel, maar alleen door ernaar te handelen kan er echt verandering tot stand komen. We willen ook iedereen bedanken die feedback heeft gegeven op dit handboek en ons heeft geholpen een bruikbaar kader te creëren om klimaatrechtvaardigheid in de beroepspraktijk te integreren.

Bijlagen

Bijlage I. Methodologie en verantwoording

Om een uitgebreide en inclusieve werkdefinitie van klimaat-rechtvaardigheid voor dit handboek te ontwikkelen, zijn we begonnen met een verkennend onderzoek van de huidige academische literatuur over klimaatrechtvaardigheid en beleidsdocumenten met strategieën voor klimaatadaptatie en -mitigatie. In totaal analyseerden we 82 lokale, nationale en internationale beleidsdocumenten en theorieën van denkers op het gebied van rechtvaardigheid en milieu en vatten die samen. Dit leidde tot een conceptdefinitie van klimaat-rechtvaardigheid. Vervolgens hielden we vijf gestructureerde workshops met belanghebbenden op verschillende niveaus: lokaal, nationaal, mondiaal, Caribisch Nederlands en de private sector (zie hieronder). De workshops werden tussen november 2024 en april 2025 gehouden in de openbare bibliotheek in Utrecht en online. Hun doel was diverse perspectieven te integreren, uitdagingen in kaart te brengen en ervoor te zorgen dat de uiteindelijke werkdefinitie zowel theoretisch verantwoord als praktisch toepasbaar was. We werkten iteratief, wat betekent dat de input van de ene workshop leidde tot updates van de werkdefinitie die we tijdens de volgende workshop presenteerden. We verzamelden ook voorbeelden van praktijkvoorbeelden en input over de perspectieven, overwegingen en behoeften van professionals die idealiter in een handboek aan bod zouden moeten komen.

De workshops werden gehouden met vertegenwoordigers van verschillende sectoren en disciplines, zodat een breed spectrum aan stemmen werd vertegenwoordigd:

- **Lokaal niveau:** vertegenwoordigers van gemeenten, academici, vertegenwoordigers van het maatschappelijk middenveld uit ngo's, burgers en studenten.

- **Nationaal niveau:** contacten bij ministeries, academici, ngo's, burgers en studenten.
- **Mondiaal niveau:** academici, ngo's, burgers en studenten.
- **Caribisch Nederland:** vertegenwoordigers van lokale overheden, het maatschappelijk middenveld en milieugroeperingen.
- **Private sector:** vertegenwoordigers van bedrijven en industrieën die zich bezighouden met klimaatgerelateerd beleid, mensen die werken voor belangengroepen of collectieven van bedrijven.

Verfijning van de definitie van klimaatrechtvaardigheid

De resultaten van deze discussies werden systematisch geanalyseerd om:

- De werkdefinitie van klimaatrechtvaardigheid aan te passen en te verfijnen.
- Richtlijnen te ontwikkelen voor het gebruik van deze definitie in verschillende contexten en door verschillende belanghebbenden.
- Stappen voor te stellen om de definitie van klimaatrechtvaardigheid aan te passen op basis van lokale, nationale en mondiale perspectieven.
- Een spectrum van taalgebruik te identificeren, van neutraal tot activistisch, om tegemoet te komen aan verschillende communicatiebehoeften.
- *Best practices* te formuleren voor communicatie over klimaatrechtvaardigheid.
- Praktijkvoorbeelden te verzamelen om de toepassing van klimaatrechtvaardigheidsprincipes in praktijksituaties te illustreren.

Naast de formele workshops hielden we ook presentaties over het project, waarin we de op dat moment beschikbare operationele definitie deelden en om feedback en input vroegen. Dit maakte een verdere validatie van onze bevindingen voor verschillende doelgroepen mogelijk, bijvoorbeeld tijdens de ACT-consortiumvergadering waar onderzoekers, vertegenwoordigers van verschillende gemeenten, burgers en vertegenwoordigers van het maatschappelijk middenveld aanwezig waren.

Met dit iteratieve proces creëerden we een flexibele, inclusieve en bruikbare definitie van klimaatrechtvaardigheid die als basis kan dienen voor beleid, belangenbehartiging en praktijk.

Inzichten die de workshops met belanghebbenden hebben opgeleverd voor deze werkdefinitie

Onderstaande tabel geeft een overzicht van hoe de definitie iteratief tot stand is gekomen: we begonnen met een definitie op basis van literatuur, en met elke workshop werd deze bijgewerkt.

Workshop	Feedback die de definitie van klimaatrechtvaardigheid heeft gevormd	Klimaatrechtvaardigheid in de praktijk, feedback die niet specifiek betrekking had op de definitie, maar die we hebben verwerkt in de ontwikkeling van de volgende delen van het handboek
Lokaal	• Vereist meerdere perspectieven • Brengt huidige en toekomstige behoeften in evenwicht • Inclusie hangt af van vertrouwen en context • Enige uitsluiting is wellicht onvermijdelijk • Er is meer 'actieve' taal nodig ('zorgt ervoor')	• Sociale rechtvaardigheid (bijv. huisvesting) is fundamenteel • Machtsverhoudingen: wie leidt, wie profiteert, wie betaalt • Gebruik lokale praktijkvoorbeelden (bijv. energie, gezondheidszorg) • Gerelateerd aan structurele kwesties zoals armoede en racisme
Nationaal	• Zeg 'mensen in kwetsbare situaties' in plaats van 'kwetsbare groepen' • Gebruik duidelijke, hoopvolle taal • Moet contextueel en flexibel zijn - Benadruk ongelijkheden en machtige actoren	• Onrechtvaardigheden in het echte leven: schade aan woningen, gentrificatie, toegang tot subsidies • Inclusie is complex; weerstand kan verandering tweeeengbrengen
Wereldwijd	• Ontbrekende perspectieven (bijv. Caribisch gebied, private sector, religieuze groeperingen) • Machtsverhoudingen zijn van belang (leeftijd, status, expertise)	• Gemeenschappen worden vaak uitgesloten van oplossingen • Degenen die het meest getroffen zijn, dragen vaak het minst bij aan het probleem • Oproep tot inclusief taalgebruik en bottom-upbenaderingen
Caribisch gebied	• Taalbarrières doen ertoe: bevorder meertalige inclusie (Papiaments, Spaans, Engels) • Kijk vooruit, pak niet alleen schade uit het verleden aan	• Bewustwording vergroten om eenheid te creëren • Pak sociale problemen (kosten van levensonderhoud, infrastructuur, ongelijkheid) aan, naast het verlies aan biodiversiteit
Privé	• Heroerverweeg kwetsbaarheid: de term 'kwetsbaarheden' suggereert passiviteit. 'Beperkingen' geeft beter weer hoe onrechtvaardigheid het handelingsvermogen van mensen beperkt. • Inclusie is niet voldoende: samenwerking betekent ook vertrouwen opbouwen, spanningen oplossen en systemische en culturele barrières overwinnen.	• Houd het praktisch door tools, checklists en stappen aan te bieden die van toepassing zijn op zowel de publieke als de private sector. • Erken macht en structurele barrières: Klimaatrechtvaardigheid vereist structurele verandering, niet alleen individuele gedragsverandering. • Bevorder sectoroverschrijdende samenwerking: stimuleer gedeelde verantwoordelijkheden en gemeenschappelijke doelen tussen publieke en private actoren.

Bijlage II.

Klimaatrechtvaardigheid in de media: inspiratie

Populaire media spelen een belangrijke rol in hoe mensen in aanraking komen met klimaatrechtvaardigheid.

Documentaires, films, boeken, sociale media, podcasts en kunst bieden allemaal verschillende manieren om met het onderwerp bezig te zijn. Dit hoofdstuk gaat in op hoe deze vormen van media de voortdurende discussie over klimaatrechtvaardigheid weerspiegelen, vormgeven en ondersteunen. We delen ze als bronnen van inspiratie, maar ook als hulpmiddelen om contact te leggen met anderen in hun werk, transformatieprojecten en zelfs teambuilding.

Documentaires, films en podcasts

Een van de krachtigste manieren om voorlichting te geven over klimaatrechtvaardigheid is door middel van visuele verhalen en diepgaande discussies. Films als *An Inconvenient Truth* (2006), *Before the Flood* (2016) en *I Am Greta* (2020) hebben klimaatkwesties onder de aandacht van het grote publiek gebracht, samen met verschillende natuurdocumentaires zoals *Planet Earth* (2006) en *David Attenborough: A life on our planet* (2020). *In My biggest little farm* (2018) laat een echtpaar zien hoe ze het leven in de stad inruilen voor landbouwgrond en een droom om in harmonie met de natuur te oogsten. *The Condor & The Eagle* (2020) is een nieuwere documentaire, met de nadruk op klimaatrechtvaardigheid. De film belicht het verzet van inheemse volkeren tegen de vernietiging van het milieu. *I Am the River, The River is Me* toont een prachtig portret van een oudere Maori-familie die een levenslange strijd heeft gevoerd voor de juridische status van de Whanganui-rivier, de eerste rivier ter wereld met daadwerkelijke rechten. De film *Dark Waters* (2019) is gebaseerd op een waargebeurd verhaal en legt de vervuiling door bedrijven en de gevolgen daarvan voor de gezondheid van mens en milieu bloot, waarbij wordt geïllustreerd hoe milieuschade verband houdt met juridische en rechtssystemen. Films als *Don't Look Up* (2021) gebruiken satire om kritiek te leveren op de passiviteit van de overheid ten aanzien van klimaatverandering, terwijl films als *First Reformed* (2017) de ethische dilemma's rond milieuvernietiging onderzoeken. De documentaire *Merchants of Doubt* (2015) maakt mensen bewust van klimaatobstructie en klimaatdesinformatie. Podcasts over het klimaat, zoals *How to Save a Planet* en *Outrage and Optimism*, bieden voortdurende discussies over klimaatrechtvaardigheid, activisme en beleid. Tot slot is er de podcast 'De duurzame wijk' van KIN ACT-onderzoeker Rob van der Rijt, waarin hij de initiatiefnemers interviewt van lokale activiteiten die bijdragen aan duurzaamheid in Nederland op buurtniveau.

Sociale media

Sociale media zijn belangrijke kanalen geworden voor het delen van informatie, het vergroten van het bewustzijn en het stimuleren van betrokkenheid rond klimaatrechtvaardigheid, met name onder een jonger publiek. Platforms zoals YouTube, Instagram, TikTok, X, LinkedIn en BlueSky stellen activisten en gemeenschappen in staat om boodschappen over klimaatrechtvaardigheid te delen in een snel, toegankelijk en wereldwijd deelbaar formaat. Het YouTube-kanaal @whatifwechange toont hoopvolle verhalen over de toekomst van onze planeet. Activisten zoals Vanessa Nakate (@vanessanakate1) en Xiye Bastida (@xiyebeara), maar ook gemeenschappen zoals World's Youth for Climate Justice (@wyfcj) of Climate Justice Coalition (@climatejustice_coalition) gebruiken deze platforms om boodschappen over klimaatverandering en gemeenschapsactie te verspreiden. Bovendien spelen hashtags een cruciale rol in het verenigen van wereldwijde gesprekken. Campagnes als #FridaysForFuture, #ClimateJusticeNow, #YouthForClimate en #PeopleNotProfit hebben ervoor gezorgd dat bewegingen internationale aandacht hebben gekregen. Dit stelde jongeren in staat om deel te nemen aan digitale stakingen, lokale ervaringen te delen en beleidsveranderingen te eisen van wereldleiders.

Kunst en boeken

Kunst en boeken bieden creatieve manieren om met klimaat-rechtvaardigheid bezig te zijn door persoonlijke en emotionele perspectieven in de discussie aan te brengen. Straatkunst, tentoonstellingen en digitale kunstprojecten worden gebruikt om de urgentie van de klimaatcrisis over te brengen. Bewegingen zoals Extinction Rebellion gebruiken grootschalige performances en installaties om politieke statements te maken. Wat non-fictie betreft, leggen titels als *This Changes Everything* (2014) van Naomi Klein en *The Intersectional Environmentalist* (2022) van Leah Thomas een verband tussen klimaatrechtvaardigheid en systemische ongelijkheid. *All We Can Save* (2020) brengt de stemmen van vrouwelijke klimaatleiders samen, terwijl *A Bigger Picture* (2021) van Vanessa Nakate de Afrikaanse perspectieven belicht. Fictie zoals *The Ministry for the Future* (2020) en, hoewel decennia geleden geschreven, *Parable of the Sower* (*De Zaaier*) (1993) verbeelden een toekomst die wordt gevormd door klimaatverandering en sociale verandering. De Dutch Planetary Health Hub heeft fictie, non-fictie en kinderboeken verzameld die klimaatonderwerpen behandelen: <https://www.planetaryhealthhub.nl/aanbevolen-boeken>

Referentielijst

- ¹ Berry, H. L., Waite, T. D., Dear, K. B. G., Capon, A. G., & Murray, V. (2018). The case for systems thinking about climate change and mental health. *Nature Climate Change*, 8 (4), 282–290.

Myhre, S., Habtemariam, M. K., Heymann, D. L., Ottersen, T., Stoltenberg, C., Ventura, D. D. F. L., Vikum, E. F., & Bergh, A. (2022). Bridging global health actors and agendas: The role of national public health institutes. *Journal of Public Health Policy*, 43(2), 251–265.

Patz, J. A., Frumkin, H., Holloway, T., Vimont, D. J., & Haines, A. (2014). Climate Change: Challenges and Opportunities for Global Health. *JAMA*, 312(15), 1565–80.
- ² Berry, H. L., Waite, T. D., Dear, K. B. G., Capon, A. G., & Murray, V. (2018). The case for systems thinking about climate change and mental health. *Nature Climate Change*, 8 (4), 282–290.
- ³ Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). (2022). *Climate Change 2022 – Impacts, Adaptation and Vulnerability: Working Group II Contribution to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change (1st ed.)*. Cambridge University Press.
- ⁴ Dhakal, S., Minx, J. C., Toth, F. L., & Abdel-Aziz, A. (2022). Emissions Trends and Drivers. In IPCC, 2022: Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change. *Contribution of Working Group III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (pp. 215–294). Cambridge University Press.
- ⁵ IPCC. (2022). *Climate Change 2022 – Impacts, Adaptation and Vulnerability: Working Group II Contribution to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change (1st ed.)*. Cambridge University Press.

- 6 Arruda Filho, M. T. de, Torres, P. H. C., & Jacobi, P. R. (2024). A Systematic Review of the Literature on Climate Justice: A Comparison Between the Global North and South. *Sustainability*, 16, 9888.
- 7 IPCC. (2022). *Climate Change 2022 – Impacts, Adaptation and Vulnerability: Working Group II Contribution to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (1st ed.). Cambridge University Press.
- 8 UNDRR. (2023, June 7). Biodiversity Loss (EN0501). <https://www.undrr.org/understanding-disaster-risk/terminology/hips/en0501>
- 9 Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Harvard University Press.
- 10 Sen, A. (2009). *The Idea of Justice*. Harvard University Press.
- 11 Sandel, M. J. (2010). *Justice: What's the right thing to do?*. Penguin Books.
- 12 Marx K. (1990). *Capital: Volume 1*. Translated by Fowkes B. Penguin Classics.
- 13 Fraser N. (2009). *Scales of Justice: Reimagining Political Space in a Globalizing World*. Columbia University Press.
- 14 Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. *University of Chicago Legal Forum*: Vol. 1989, Article 8.
- 15 Ferdinand M. (2022). *A Decolonial Ecology: Thinking from the Caribbean World*. Polity Press.
- 16 Jhagroe S. (2024). *Voorbij duurzaamheid: Op weg naar een ecorechtvaardige samenleving*. Mazirel Pers.

- ¹⁷ Kimmerer, RW. (2015). *Braiding Sweetgrass: Indigenous Wisdom, Scientific Knowledge and the Teachings of Plants*. Milkweed Editions.
- ¹⁸ Hulscher, S., Bovens, M., de Vries, A., Werner, G., Toom, V., & Wiljhuizen, E. (2023). *Rechtvaardigheid in klimaatbeleid: Over de verdeling van klimaatkosten*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. <https://www.wrr.nl/documenten/2023/02/16/rechtvaardigheid-in-klimaatbeleid>
- ¹⁹ Vereniging van Nederlandse Gemeenten. (n.d.). *Klimaatakkoord en gemeenten*. Retrieved February 11, 2026. <https://vng.nl/artikelen/klimaatakkoord-en-gemeenten>
- ²⁰ Stimuleringsfonds Volkshuisvesting Nederlandse gemeente. (2024, November 25). *De cruciale rol van gemeenten in de energietransitie*. Binnenlands Bestuur. <https://www.binnenlandsbestuur.nl/ruimte-en-milieu/stimuleringsfonds-volkshuisvesting-nederlandse-gemeenten/de-cruciale-rol-van-gemeenten-in-de-energietransitie>
- ²¹ ANP. (2024, February 21). *Klimaatverandering verscherpt tegenstelling wijken*. Binnenlands Bestuur. <https://www.binnenlandsbestuur.nl/ruimte-en-milieu/gemeente-en-provinciefonds/klimaatverandering-verscherpt-tegenstelling-wijken>
- ²² Hulscher, S., Bovens, M., de Vries, A., Werner, G., Toom, V., & Wiljhuizen, E. (2023). *Rechtvaardigheid in klimaatbeleid. Over de verdeling van klimaatkosten*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. <https://www.wrr.nl/documenten/2023/02/16/rechtvaardigheid-in-klimaatbeleid>
- ²³ Government of Sint Maarten. (2018). *Sint Maarten National Recovery and Resilience Plan: A Roadmap to Building Back Better*. <https://nrpbsxm.org/officialpublications/>
- ²⁴ Caribbean Community (CARICOM). (2009). *Climate Change and the Caribbean: A Regional Framework for Achieving Devel-*

- opment Resilient to Climate Change. https://caricom.org/documents/12062-climate_change_and_the_caribbean.pdf
- ²⁵ Caribbean Catastrophe Risk Insurance Facility (CCRIF). <https://www.ccrif.org/>
- ²⁶ United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). (2015). Paris Agreement. https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf
- ²⁷ Committee on the Rights of the Child. (2023, 22 August). General comment No. 26 (2023) on Children's Rights and the Environment, with a Special Focus on Climate Change. United Nations. <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/crccgc26-general-comment-no-26-2023-childrens-rights>
- ²⁸ Ministerie van Economische Zaken en Klimaat. (2019, June 28). Klimaatakkoord. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2019/06/28/klimaatakkoord>

Beleidsbronnen

- Caribbean Community (CARICOM). (2009). *Climate Change and the Caribbean: A Regional Framework for Achieving Development Resilient to Climate Change*. https://caricom.org/documents/12062-climate_change_and_the_caribbean.pdf
- Caribbean Catastrophe Risk Insurance Facility (CCRIF): <https://www.ccrif.org/>
- United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) - Loss and Damage Mechanism:
 - *Introduction: Loss and Damage*. Retrieved February 18, 2026. <https://unfccc.int/topics/adaptation-and-resilience/the-big-picture/introduction>
 - *Approaches to address Loss and Damage associated with Climate Change impacts in developing countries*. Retrieved February 18, 2026. <https://unfccc.int/topics/adaptation-and-resilience/workstreams/approaches-to-address-loss-and-damage-associated-with-climate-change-impacts-in-developing-countries>
- Government of Aruba (2023). *Aruba's Transition to a Sustainable & Inclusive Economic Model*. <https://www.gobierno.aw/en/arubas-transition-to-a-sustainable-inclusive-economic-model>
- Government of Sint Maarten. (2018). *Sint Maarten National Recovery and Resilience Plan: A Roadmap to Building Back Better*. <https://nrpbxsm.org/officialpublications/>
- European Commission. (2019). *The European Green Deal*. https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en
- European Commission. (2020). *The Just Transition Mechanism*. <https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities->

[2019-2024/european-green-deal/finance-and-green-deal/just-transition-mechanism_en](#)

- European Commission. (2021). *EU Climate Law*. https://climate.ec.europa.eu/eu-action/european-climate-law_en
- Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). (2022). *Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change*. [IPCC_AR6_WGIII_SummaryForPolicymakers.pdf](#)
- Ministerie van Economische Zaken en Klimaat. (2019, June 28). *Klimaataakkoord*. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2019/06/28/klimaataakkoord>
- United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). (2015). *Paris Agreement*. https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf
- United Nations. (2015). *Sustainable Development Goals*. Available at: <https://sdgs.un.org/goals>
- Vereniging van Nederlandse Gemeenten. (2021). *Position paper Klimaataadaptieve gemeenten*. <https://vng.nl/publicaties/position-paper-klimaataadaptieve-gemeenten>
- Hulscher, S., Bovens, M., de Vries, A., Werner, G., Toom, V., & Wiljhuizen, E. (2023). *Rechtvaardigheid in klimaatbeleid: Over de verdeling van klimaatkosten*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. <https://www.wrr.nl/documenten/2023/02/16/rechtvaardigheid-in-klimaatbeleid>